

OECD Eurasia
Competitiveness Programme

СТРАТЕГІЯ СЕКТОРНОЇ
КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ ДЛЯ
УКРАЇНИ — ФАЗА ІІІ

**ПОЛІТИКА ЩОДО
ІНВЕСТУВАННЯ У
СІЛЬСЬКЕ
ГОСПОДАРСТВО:
УКРАЇНА**

**Звіт за підсумками проекту
Грудень 2015**

ОРГАНІЗАЦІЯ ЕКОНОМІЧНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА І РОЗВИТКУ

ОЕСР — це унікальний форум, у рамках якого державні органи співпрацюють задля розв'язання економічних, соціальних та екологічних проблем глобалізації. ОЕСР також концентрує зусилля на розумінні та наданні підтримки органам державного управління щодо їх реагування на нові процеси і проблеми, зокрема у сфері корпоративного управління, економіки, що базується на інформації, щодо проблем, пов'язаних зі старінням населення. Організація надає платформу для порівняння досвіду реалізації політики, пошуку розв'язання спільних проблем, виявлення кращої практики і роботи з координації внутрішньої та міжнародної політики. Членами ОЕСР є Австралія, Австрія, Бельгія, Канада, Чилі, Чеська Республіка, Данія, Естонія, Фінляндія, Франція, Німеччина, Греція, Угорщина, Ісландія, Ірландія, Ізраїль, Італія, Японія, Корея, Люксембург, Мексика, Нідерланди, Нова Зеландія, Норвегія, Польща, Португалія, Словацька Республіка, Словенія, Іспанія, Швеція, Швейцарія, Туреччина, Велика Британія та Сполучені Штати Америки. Європейський Союз бере участь в роботі ОЕСР.

www.oecd.org

ПРОГРАМА ОЕСР «КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНІСТЬ ЄВРАЗІЇ»

Програма ОЕСР *Конкурентоспроможність Євразії* започаткована у 2008 році й має на меті прискорення реформ економіки та покращення бізнес-клімату для досягнення сталого зростання економіки та зайнятості у двох регіонах: у Центральній Азії (Афганістан, Казахстан, Киргизька Республіка, Монголія, Таджикистан, Туркменістан та Узбекистан) і у Східній Європі та на Південному Кавказі (Вірменія, Азербайджан, Білорусь, Грузія, Республіка Молдова та Україна). Програма є складовою стратегії розвитку контактів ОЕСР, що її реалізує Секретаріат з глобальних відносин.

www.oecd.org/globalrelations/eurasia.htm

СТРАТЕГІЯ СЕКТОРНОЇ КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ ДЛЯ УКРАЇНИ — ФАЗА ІІІ

Проект ОЕСР *Стратегія секторної конкурентоспроможності для України* реалізується з 2009 року. На початку проекту були пріоритезовані галузі, визначені джерела їх конкурентоспроможності, а також виявлені спричинені політикою бар'єри, що стали на заваді кращій підтримці інвестування, зокрема у такі ключові сектори як агробізнес, виробництво техніки й транспортного устаткування, сфері відновлюваної енергетики та енергоефективності. Мета другої фази — знайти шляхи подолання конкретних спричинених політикою бар'єрів, а також досягнення результатів у короткостроковій перспективі шляхом найефективніших заходів, що їх можна реалізувати. Наразі проект перебуває у третій фазі, завданням якої є запровадження механізмів, що забезпечуватимуть сталість процесу реформування, а також надання підтримки Уряду України в ефективній реалізації реформ шляхом застосування досвіду та методики ОЕСР, виявлення проблемних аспектів політики на підтримку конкурентоспроможності приватного сектора за визначеними проектом як цільові напрямки економіки, за умов тісної співпраці із самим приватним сектором і розбудови спроможності державних установ. Фазу ІІІ Проекту, що спільно фінансується Європейським Союзом та Урядом Швеції, буде завершено у грудні 2015 року.

www.oecd.org/countries/ukraine/ukrainesectorcompetitivenessstrategy.htm

ПОЛІТИКА ЩОДО ІНВЕСТУВАННЯ У СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО: УКРАЇНА

ЗМІСТ

АБРЕВІАТУРИ.....	5
ПОЛІТИКА ЩОДО ІНВЕСТУВАННЯ У СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО: УКРАЇНА	7
ОЦІНКА І РЕКОМЕНДАЦІЇ ЩОДО ПОЛІТИКИ.....	8
Оцінка	8
Рекомендації стосовно політики	11
КОНТЕКСТ.....	18
Макроекономічні передумови	18
Структура аграрних підприємств і сільськогосподарське виробництво	18
Політика у секторі сільського господарства	21
Тенденції інвестицій.....	24
Рейтинг ведення бізнесу.....	26
ГЛАВА 1. ІНВЕСТИЦІЙНА ПОЛІТИКА, ПРОСУВАННЯ І ПІДТРИМКА ІНВЕСТИЦІЙ	28
ГЛАВА 2. ВОЛОДІННЯ ВОДНИМИ Й ЗЕМЕЛЬНИМИ РЕСУРСАМИ.....	34
Володіння земельними ресурсами	34
Володіння водними ресурсами.....	39
ГЛАВА 3. ТОРГІВЕЛЬНА ПОЛІТИКА.....	42
Загальний зовнішній торгівельний оборот.....	42
Торгівля сільськогосподарською продукцією	45
ГЛАВА 4. РОЗВИТОК ІНФРАСТРУКТУРИ	51
Виробництво і зберігання продукції.....	52
Транспорт	53
Енергетика.....	57
ГЛАВА 5. РОЗВИТОК ФІНАНСОВОГО СЕКТОРУ	60
Банківський сектор	60
Не банківські фінансові установи	64
ГЛАВА 6. ЛЮДСЬКІ РЕСУРСИ ТА ІННОВАЦІЇ.....	67
Розвиток людських ресурсів.....	67
Дослідження і розробка.....	70
ГЛАВА 7. ПОЛІТИКА У СФЕРІ ДОВКІЛЛЯ.....	73
БІБЛІОГРАФІЯ	79

Таблиця

Table 1.	Іноземні інвестиції у землю в сільському господарстві	19
Table 2.	Порівняння врожайності головних рослинних культур, 2010,	20
Table 3.	Оцінка підтримки виробника, 2000-2014	24
Table 4.	Важливі категорії експорту сільськогосподарської продукції, 2014.....	46
Table 5.	Прогноз виробництва біопалива, 2015-2030	59
Table 6.	Прострочені кредити комерційних банків за секторами економіки.....	61
Table 7.	Використання добрив, 1990-2012	74

Діаграма

Діаграма 1.	Індекс виробництва, 2000-2015.....	21
Діаграма 2.	Обсяг прямих іноземних інвестицій, 2005-2014	25
Діаграма 3.	Головні перешкоди у веденні агробізнесу, 2014.....	27
Діаграма 4.	Захист майнових прав у вибраних країнах	36
Діаграма 5.	Наявні та фактично зрошені землі на півдні України, 2014.....	40
Діаграма 6.	Застосовані ставки мита на всю продукцію, 1995-2012	43
Діаграма 7.	Показники України у сфері сприяння торгівлі: показники розроблені ОЕСР, 2015	45
Діаграма 8.	Вартість агропродовольчого експорту, 2006-2014.....	46
Діаграма 9.	Індекс результативності логістики, 2007-2014.....	54
Діаграма 10.	Кредитний портфель комерційних банків за секторами економіки, 2010- 2013.....	61
Діаграма 11.	Найгостріша нестача навичок	68
Діаграма 12.	Вплив нестачі навичок на результати компаній в агробізнесі.....	68
Діаграма 13.	Інтенсивність R&D у сільському господарстві, 2011	72

Вставка

Вох 1.	Державний Аграрний фонд.....	23
Вох 2.	Боротьба із корупцією	33
Вох 3.	Кількісне вираження наслідків не тарифних заходів (НТЗ).....	50
Вох 4.	Публічно-приватне партнерство в інфраструктурі сільського господарства.....	57
Вох 5.	Альтернативні механізми фінансування.....	63
Вох 6.	Діяльність МФК в Україні	65
Вох 7.	Система дорадчих послуг у сільському господарстві країн-членів ОЕСР.....	70
Вох 8.	Національна академія аграрних наук України (НААН)	71

АБРЕВІАТУРИ

AACU	Асоціація аграрних перевізників України
ASTI	Показники аграрної науки і технології
CIS	Співдружність незалежних держав (СНД)
CSR	корпоративна соціальна відповідальність
DCFTA	Угода про поглиблену та всеохоплюючу зону вільної торгівлі (ПВЗВТ)
ECU	Євразійський Митний союз
ESIA	Оцінка соціального впливу і впливу на довкілля
EPZ	зона обробки експорту
EU	Європейський Союз (ЄС)
FAO	Продовольча і сільськогосподарська організація ООН
FDI	прямі іноземні інвестиції (ПІІ)
FEU	Федерація роботодавців України (ФРУ)
FiBL	Дослідний інститут органічного сільського господарства
FTA	зона вільної торгівлі (ЗВТ)
FY	фінансовий рік
GDP	валовий внутрішній продукт (ВВП)
GMO	ГМО
IFOAM	Міжнародна федерація за органічне сільське господарство
IWPLR	Інститут водних проблем і меліорації (Україна)
MAPF	Міністерство аграрної політики і продовольства України (Мінагрополітики)
MEDT	Міністерство економічного розвитку і торгівлі України (Мінекономрозвитку)
MES	міністерство освіти і науки України (МОН)
MFI	інституція мікрофінансування
MNE	багатонаціональне підприємство

MT	метрична тонна
NAAS	Національна академія аграрних наук України (НААН)
NBU	Національний банк України (НБУ)
NGO	недержавна організація (НДО)
NTM	не-тарифні заходи (НТЗ)
OECD	Організація економічного співробітництва і розвитку (ОЕСР)
O&M	експлуатація і ремонт
RBC	відповідальна поведінка бізнесу
R&D	дослідження і розробка
SALR	Державне агентство земельних ресурсів України
SEE	держпідприємство (ДП)
SEZ	Special Economic Zone
SMEs	малі і середні підприємства (МСП)
US	США
USD	долар США
USSR	СРСР
VET	професійне навчання
WB	Світовий банк (СБ)

ПОЛІТИКА ЩОДО ІНВЕСТУВАННЯ У СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО: УКРАЇНА

Приватні інвестиції у сільське господарство є важливим фактором реалізації колосального потенціалу аграрного сектору в Україні¹ та прискорення економічного зростання і розвитку. В цьому Огляді подано рекомендації щодо політики та висвітлено головні проблеми політики, розв'язання яких є запорукою залучення більшого обсягу приватних інвестицій у цей сектор і кращої якості інвестування на принципах, застановлених ОЕСР в *Рамковій політиці інвестування у сільське господарство*. В Огляді стисло викладено загальні засади інвестиційної політики України в аграрному секторі та володіння земельними і водними ресурсами; подано аналіз конкретної політики за секторами з огляду на стимулювання інвестицій у сільське господарство – зокрема політики у сфері торгівлі, розвитку інфраструктури, розвитку фінансового сектору, розвитку людських ресурсів та інновацій. Визначено ключові проблеми стимуляції дружніх до довкілля інвестицій у сільське господарство.

¹ Сільське господарство - це термін, що охоплює продукцію рослинництва і тваринництва.

ОЦІНКА І РЕКОМЕНДАЦІЇ ЩОДО ПОЛІТИКИ

Оцінка

Україна: колосальний потенціал сільського господарства

Сектор сільського господарства відіграє головну роль в економіці України. Україна має приблизно 43 млн гектарів (га) сільськогосподарських земель, включно з 32 млн га орної землі, що дорівнює третині орної землі у ЄС. Половина цих земель, – чорноземи, – це найпродуктивніший тип ґрунту і товар, попит на який настільки великий, що повстав нелегальний ринок продажу такої землі. В Україні працюють деякі найбільші аграрні компанії світу, часом на площі до 500000 га, проте 50% сільськогосподарської продукції виробляють невеликі господарства².

Україна стала третім світовим експортером зерна після США та ЄС. У 2014р. було вироблено 64 млн т зернових, що на 2,4% більше, ніж у 2013, навіть не враховуючи окупованого Криму (МАРФ, 2015). Україна має конкурентну перевагу у виробництві зерна завдяки високій родючості ґрунтів, низькому рівню виробничих видатків і стратегічній географічній позиції; потенціал країни оцінюється на рівні 100 млн т (Hervé, 2013). Україна також є найбільшим виробником й експортером соняшника, третім світовим експортером кукурудзи, четвертим – ячменю, шостим – соєвих бобів і сьомим – курятини (МАРФ, 2015). 60% площ під зерновими займають пшениця, ячмінь і кукурудза. В останнє десятиліття виробництво зернових подвоїлося, а в останні роки значно зросло виробництво деякої тваринної продукції.

Хоча частка сільського господарства у валовому внутрішньому продукті (ВВП) скоротилася з 25,6% до 9,3%, а частка зайнятості в аграрному секторі зменшилася з 19,8% до 17,2% за період 1990-2012 р.р., (WB, 2015), цей сектор був єдиним в економіці країни, що продемонстрував зростання у 2014р., а саме 7%, порівняно до падіння на 10% у промисловості та секторі послуг (EIU, 2015). Експорт сільськогосподарської продукції залишається головною рушійною силою української економіки і становить майже 20% вартості експорту. З усуненням бар'єрів у торгівлі, декілька останніх двосторонніх торгівельних угод відкривають додаткові можливості розвитку експорту.

Зростають вітчизняні та іноземні інвестиції у сільське господарство

Протягом останнього десятиліття збільшувалися вітчизняні та іноземні інвестиції у сільське господарство, хоча частка інвестицій в аграрний сектор у загальному обсязі інвестицій залишається малою. Європейські країни – головне джерело прямих іноземних інвестицій, і великі європейські та американські компанії в агробізнесі планують значно збільшити свої інвестиції у наступні роки, незалежно від політичної непевності. Інвестори з Китаю та країн Перської затоки також починають робити значні інвестиції у цей сектор. Хоча Україна швидко покращила свій рейтинг щодо ведення бізнесу, залишаються можливості подальшого вдосконалення на деяких напрямках, зокрема у сфері державного регулювання. Нещодавно розроблена *Стратегія розвитку сільського господарства та сільських територій на період*

² *Невеликі господарства* – вислів, що застосовується до домогосподарств, здебільше малих і таких, що орієнтовані на споживання власної продукції. На відміну від корпорацій та фермерських господарств, вони не формують юридичну особу.

2015-2020р.р., має допомогти використати потенціал України, зокрема на шляху стимулювання інтеграції з ЄС.

Нормативна база інвестиційної політики та підтримки інвестицій залишається непередбачуваною

Інвесторів приваблює колосальний потенціал сільського господарства країни, але вони все ще стикаються із значними перепонами в процесі інвестування, на додаток до спаду економіки і напруги в політиці, що тривають. Середовище політики із швидкими її змінами характеризується короткостроковістю, мінливістю та непередбачуваністю регулювання, чому приклад – часті зміни політики щодо звільнення від сплати ПДВ на експорт зерна. Чисельні вимоги до наявності ліцензій і дозволів, обтяжливі перевірки, а також поширену корупцію інвестори часто називають головними перешкодами інвестуванню. Втручання держави шляхом гарячкового контролю цін на продовольство та обмежень експорту відразливо спрацює у виробництві зерна. Часто інвестиційні стимули розробляються мірою необхідності, без чітких цілей, в залежності від наявних бюджетних коштів. Це створює непевність для інвесторів, що гальмує довгострокове інвестування.

Багато процедур, що були поживним середовищем для корупції, зараз оптимізують після ухвалення на початку 2015р. Закону України №. 191-VIII *Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення умов ведення бізнесу (дерегуляція)*. Реформа інституційної структури у сфері інвестиційної політики все ще триває, і може також спрацювати на розв'язання проблем, про які йшлося вище.

Доступ до землі сільськогосподарського призначення поглинає багато часу

Більшість прав володіння землею вже офіційно зареєстровані шляхом надання державних актів, що підтверджують право володіння землею, із чітким встановленням для власників меж ділянок. Земельний кадастр знаходиться у стадії розроблення. Однак, існування мораторію на продаж землі сільськогосподарського призначення перешкоджає реалізації права власності. Мораторій був націлений на захист власників малих ділянок, але більшдню мірою спрацював на користь великих виробників. За таких обставин зменшується вартість землі, важко здійснювати оцінку землі, має місце фрагментація земельних ресурсів, зростає вартість транзакцій з доступу до землі, доступ до фінансування обмежується через неможливість застави землі. Це перешкоджає інвестуванню в інфраструктуру, зокрема іригаційну, та нівелює стимули до підтримки родючості ґрунту.

Проте, практика показує, що сільськогосподарські компанії змогли отримати доступ до землі сільськогосподарського призначення, переважно через оренду землі. Аби полегшити доступ до землі, процедури реєстрації орендних договорів були недавно спрощені. Реформи потребує й інституційний механізм управління землекористуванням і землеустроєм - для послаблення монопольної позиції *Державного агентства земельних ресурсів України*, яке сприймається як корумпована організація, чий дискреційні повноваження робили можливим стягнення зборів на додаток до усталених законом.

В останнє десятиріччя торгівля сільськогосподарською продукцією була лібералізована

Від моменту приєднання України до Світової організації торгівлі (СОТ) мита стосовно усіх товарів були значно знижені. Укладення декількох регіональних і двосторонніх угод у сфері торгівлі, включно із *Угодою про поглиблену та всеохоплюючу зону вільної торгівлі*

(ПВЗВТ) з ЄС, ще знизили мита для визначених партнерів. Проте, не тарифні заходи³, разом із квотами, ліцензіями та санітарними, фіто-санітарними й митними бар'єрами залишаються діяти щодо сільськогосподарської продукції, зокрема стосовно експорту зерна. Не так давно було зроблено декілька кроків на скорочення кількості таких заходів і для стимуляції торгівлі, але потрібні додаткові зусилля для усунення залишкових регуляторних та адміністративних бар'єрів у торгівлі.

Потрібні додаткові інвестиції в інфраструктуру, зокрема у перевезення і зберігання зерна

В той час як Україна підвищила свій рейтинг в термінах результативності логістики, наявність і якість фізичної інфраструктури країни, включно з інфраструктурою транспорту, складування, енергетики та зрошення, залишається неадекватною.

Для задоволення потенційного попиту, спроможність транспортувати, навантажувати і перевантажувати зерно потребуватиме підвищення на 70%. Дійсно, швидке зростання попиту на перевезення зерна не було задоволене відповідним розширенням пропозиції, головним чином через монопольну позицію залізниці, яка є власністю держави. Не зважаючи на вражаюче зростання приватних інвестицій в об'єкти складування, для задоволення майбутніх потреб складування потрібні додаткові інвестиції, наприклад, для подвоєння існуючої спроможності до 2020р.

Аграрний сектор залежить від постачання природного газу та електроенергії, тоді як доступ до газу є ризиковим через політичну напругу, а процес доступу до електроенергії бере багато часу. Держава шукає диверсифікації джерел енергії, щоб позбутися залежності від Росії, шляхом стимуляції ефективного енергоспоживання та використання альтернативних джерел, зокрема біомаси, що дозволить виробникам отримати доступ до дешевшої енергії та її ефективнішого постачання.

Наслідком відсутності права володіння водними ресурсами і розпорошеного володіння землею стала неадекватність зрошувальної інфраструктури, і площі зрошування значно менші за потенціал. В реальному житті вони суттєво скоротилися з 1990р., що призвело до значних втрат води.

Доступ до фінансування залишається головною перешкодою інвестуванню у сільське господарство

Доступ до фінансування залишається обмеженим, особливо для МСП. В період 2013-2014р.р., згідно *Звіту про глобальну конкурентоспроможність (Global Competitiveness Report)*, 16,7% респондентів визначили доступ до фінансування перешкодою номер один для ведення бізнесу (в опитуванні з вибором однієї відповіді), випередивши корупцію та неефективність державного управління. Події 2014р., що зменшили ліквідність та збільшили зовнішні ризики, ще більше стримали доступ до фінансових ресурсів.

На долю банківського сектору припадає 95% активів фінансового сектору, і великі постачальники факторів виробництва, виробники, роздрібні продавці та експортери найчастіше користуються банківським кредитом як механізмом доступу до фінансування, хоча високий рівень і волатильність процентних ставок поряд із нестачею інформації щодо кредитоспроможності позичальника гальмують розвиток банківського кредитування. Все більшого поширення набувають альтернативні механізми фінансування: схеми лізингу, векселі

³ Будь-які обмеження, що не стосуються мит.

та державне фінансування у формі форвардних закупівель державним *Аграрним фондом*. По контрасту, більшість невеликих підприємств не мають доступу до фінансування і не користуються наявним інструментарієм через відсутність застави. Таким чином, їх інвестування є жорстко обмеженим, навіть якщо вони можуть отримати кредит від кредитної спілки, зазвичай під великі відсотки.

Не вистачає працівників з належними навичками

Перед інвесторами в сільське господарство стоїть реальна проблема найму кваліфікованих працівників з відповідними навичками, тому що існує розрив між навичкам, що їх формує система освіти, і навичками, потрібними на ринку праці. Дуже не вистачає технічних професіоналів для виробництва, таких як агрономи і ветеринари. Існуючий розрив у навичках спричинений недостатнім співробітництвом між системою аграрної освіти й навчання та приватним сектором; переобтяженим теорією учбовим планом з недостатнім практичним навчанням; а також поширеністю корупції, що нівелює якість освіти. Недавні інституційні та правові реформи мають підсилити залучення приватного сектора до формування таких учбових планів, що відповідають існуючим потребам.

Слабкість сфери дорадчих послуг обмежує доступ фермерів до технічних консультацій та інновацій

Майже не існує державне фінансування дорадчих служб, низький рівень державного фінансування досліджень і розробок у сільському господарстві перешкоджає доступу фермерів до технічних консультацій та інновацій. Крім цього, недостатньо розвинуті кооперативи, через недовіру, породжену успадкованою історією кооперативів, відсутність податкових стимулів та обмежена наявність початкового капіталу. Україна може скористатися моделями дорадчих служб, що розроблені в деяких країнах-членах ОЕСР, і це сприяло би доступу фермерів до нових технологій.

Ерозія ґрунту – один з головних екологічних ризиків в агросекторі

Сектор сільського господарства стикається з ризиками довкілля, сам сприяє ерозії ґрунту, забрудненню води нутрієнтними і поверхневими стоками, підвищенню рівня потенційно шкідливих пестицидів, а також впливає на зміну клімату. Крім цього, на додаток до 1,1 млн га землі сільськогосподарського призначення, що все ще забруднена радіоактивним цезієм 137 після катастрофи у Чорнобилі у 1986р., ерозія ґрунту – це головна проблема сектору. Приблизно 60% земельної площі вже зазнало ерозії. Декілька факторів сприяють швидкій ерозії ґрунту: дуже велика частка орної землі; незадовільна практика управління земельними ресурсами, наприклад, вирощування культур на крутих схилах; невизначеність володіння землею та короткострокова оренда землі. Вартість еродованої землі щорічно сягає майже третини сільськогосподарського ВВП. Підхід політики «з гори до низу» та правозастосування у сфері довкілля не сприяли зменшенню екологічних ризиків.

Рекомендації стосовно політики

Україна має колосальний потенціал сільського господарства, особливо завдяки великій кількості родючої орної землі, частина якої зараз не обробляється. Україна має конкурентну перевагу у виробництві зерна, через низький рівень виробничих витрат і стратегічне географічне положення. Мірою зростання у світі попиту на продукти харчування, що спричинено збільшенням населення, підвищенням доходів і змінами в дієті, потенціал сільськогосподарського виробництва України приваблює все більше інвесторів, як іноземних,

так і вітчизняних. Приватне інвестування зростало в останнє десятиріччя, і на разі в Україні працюють одні з найбільших у світі аграрних компаній. Великі багатонаціональні аграрні і продуктові компанії планують вагомі інвестиції у цей сектор в наступні роки. Проте, щоб залучити необхідні вітчизняні та іноземні інвестиції, спрямувати їх туди, де вони найбільш потрібні, та максимізувати їх позитивний вплив, треба розв'язати кілька проблем у сфері політики.

На базі виконаного в рамках цього Огляду аналізу, далі подано пропозиції щодо низки реформ політики. Пропозиції розроблено як важливі елементи побудови фундаменту для залучення інвестицій у сільське господарство, підвищення конкурентоспроможності і сталості розвитку. Наведені рекомендації не є вичерпними, і розробникам політики варто поставитися до них як до відправної точки розгляду, доопрацювання і подальших напрацювань. Зокрема, із цього широкого спектру рекомендації треба вибрати саме ті заходи політики, що потрібно й було б можна швидко реалізувати, і такі, що потребуватимуть стадійного підходу.

Надалі спрощувати адміністративні процедури та підвищити рівень передбачуваності інвестиційної політики

Велика кількість і висока вартість дозволів і ліцензій та пов'язана із ними корупція, а також непередбачуваність законодавчої бази у сфері інвестиційної політики і підтримки інвестицій, такі як часті зміни політики щодо звільнення експорту зерна від сплати ПДВ, збільшують вартість транзакцій та створюють непевність, що гальмують інвестування у сільське господарство, бо цим інвестиціям часто потрібно від 7 до 20 років, щоб принаймні вийти на беззбитковий рівень. Чисельні та глибокі інституційні зміни у сфері підтримки і просування інвестицій додають до вже існуючої непевності. У 2015р. припинило діяльність Державне агентство з інвестицій та управління національними проектами. Його функції щодо підтримки інвестицій були передані до новоствореного Інвестиційного департаменту МЕРТ.

Значні зусилля супроводили скорочення адміністративних процедур, зокрема після ухвалення Закону України №. 191-VIII *Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення умов ведення бізнесу (дерегуляція)* у лютому 2015р. Згідно *Стратегії розвитку сільського господарства та сільських територій на період 2015-2020р.р.*, розробленої *Мінагрополітики*, реформування має продовжитися. Крім того, податкова і митна політики мають базуватися на багаторічному плані та не змінюватися щорічно, в ідеалі, застановивши найменший рівень мінімального єдиного податку. Такий багаторічний план може ґрунтуватися на розрахунках у сфері управління державними фінансами для визначення оптимального рівня мита на сільськогосподарські товари, щоб далі інтегрувати оподаткування сільського господарства у середньостроковий прогноз видатків.

На додаток, реформа інституційної структури у сфері інвестиційної політики, що триває зараз, має націлятися на підсилення адміністративної спроможності та вдосконалення співпраці з приватним сектором. Створення добре функціонуючої на постійні основі з чітким мандатом інституції для підтримки і просування інвестицій сприяло би залученню додаткових інвестицій нових приватних інвесторів і забезпечило б подальше інвестування вже працюючих в Україні інвесторів.

Скасувати мораторій на продаж землі сільськогосподарського призначення з появою необхідних правових та інституційних умов

Мораторій перешкоджає розвитку вільного ринку землі сільськогосподарського призначення з добре функціонуючими правами власності, а відтак залишається перепоною

інвестуванню в сільське господарство. Мораторій потрібно відмінити якомога скоріше, але спочатку необхідно створити правові та інституційні засади ефективного ринку землі. Скасування мораторія, як було заплановано, – на початку 2016 року, – не надасть достатньо часу для пом'якшення належним чином дії відповідних ризиків в контексті слабких інституцій та не розвинутого законодавства.

Якщо зараз скасувати мораторій, у великих компаній може не бути а ні фінансової спроможності, а ні бажання брати на себе ризики, пов'язані з купівлею землі сільськогосподарського призначення. Власники малих ділянок можуть продати, або навіть їх змусять продавати землю за низькими цінами. Той факт, що власники малих ділянок не мають змоги відстоювати свої інтереси в переговорах з великими агробізнесами, може ще знизити ціни на землю. На додаток, власники малих ділянок втратять актив, що міг би зіграти роль страховки, або бути використаний як застава для отримання кредиту. Скасування мораторію може призвести до швидкої консолідації землі в руках кількох багатих землевласників. Крім цього, діюча зараз система реєстрації земельних транзакцій була б дуже навантажена транзакціями купівлі-продажу та іпотеки. Через неповні кадастрові записи збільшується вірогідність шахрайства і пов'язаних з ним спорів.

Таким чином, скасуванню мораторія має передувати ретельний аналіз розмаїття можливих сценаріїв розвитку подій та ризики після відкриття ринку землі. Особливої уваги заслуговує факт не чітко визначених вже існуючих прав на землю, через відсутність єдиного земельного кадастру. Необхідно обговорити і чітко визначити кілька важливих моментів: сам процес продажу землі, якого потрібно дотримуватися; будь-які можливі обмеження площі землі, що продається; будь-яку мінімальну ціну, по якій землю можна продавати; кому можна продати землю сільськогосподарського призначення; будь-які переважні права, а також інструментарій. Необхідно зменшити попередження спекуляції.

Мораторій на продаж землі сільськогосподарського призначення можна усувати поступово, починаючи з окремих територій з доскональними кадастровими записами та сильною політичною підтримкою реформ. Такий підхід дозволив би сфокусувати увагу на ретельному розробленні й коригуванні нових ринкових інституцій та концентрації ресурсів на реєстрації землі на обмеженій території. Обмеження пропозиції землі також спонукатиме до формування справедливої ціни на землю. Поступово, з розривом один-два роки, інші регіони могли б приєднатися до цього ринку.

Створення єдиного земельного кадастру необхідно прискорити для кращого розмежування права володіння та безпроблемних транзакцій із землею. Необхідно створити альтернативний механізм розв'язання земельних спорів, бо це більш ефективний та швидкий шлях вирішення спірних земельних питань. Такий орган міг би перенести розгляд земельних спорів у більш цивільні і менш полемічні слухання, ніж у судовій інстанції. На останок, було б краще зменшити розмір *Державного агентства земельних ресурсів України* і трансформувати його у сучасну кадастрову службу. Необхідно зменшити його дискреційні повноваження та децентралізувати його операції.

Надалі усувати регуляторні та адміністративні бар'єри у торгівлі

Україна почала йти шляхом реформування сфери торгівлі і значно просунулася у гармонізації із законодавством ЄС. Бар'єри в торгівлі, що ще залишилися, стосуються більше адміністративних питань, а не тарифів. Трансгранична торгівля потребує великих видатків з боку багатьох експортерів, а час, що беруть процедури оформлення, занадто довгий для таких

чутливих товарів як сільськогосподарські продукти. Рух у бік *регуляторної гільйотини*⁴ сприятиме торгівлі як в межах кордонів, так і поза ними. Так було й у Хорватії, і в інших країнах з перехідною економікою.

Крім цього, реформи потребує митна служба. Наприклад, необхідно публікувати і тримати у відкритому доступі рішення щодо митної вартості товару, щоб митна оцінка вартості відповідала фактичним партіям товару. Необхідно рухатися далі по шляху орієнтованих на ризик перевірок сільськогосподарської продукції, щоб зменшити кількість товарів, що улягають інспектуванню, і зберігати цінні ресурси відомства для роботи з найбільш ризиковими випадками. Корупцію, на яку давно посилаються як на складову митного оформлення, потрібно викоренити, і не самими офіційними засобами, а й із активним залученням учасників торгівлі. У 2004 р. було запроваджено блок-картку,⁵ і цей крок сприймався позитивно, але став неефективним. Запровадження спільних з ЄС митних операцій може сприяти зменшенню частоти випадків корупції та розбудові спроможності в управлінні митницею. Успіх повного переходу до електронного адміністрування ПДВ після липня 2015р. також стане вирішальним фактором скорочення можливостей незаконного збагачення і спрацює на передбачуваність митного оформлення й отримання компенсацій.

Відійти від політики викривлення ринкової рівноваги

Обмеження в торгівлі, що існують зараз, включно з окремими квотами і ліцензіями, порушують ринкову рівновагу та формування ціни зерна. Такі заходи не мають відношення до наявності продуктів харчування, бо існують великі надлишки виробництва. Коливання 2010-2012 р.р у сфері експорту зерна породили непевність серед виробників та експортерів. Прогресивним кроком стало скасування довільних обмежень експорту зерна і запровадження рамкової угоди між державою і бізнесом з метою регулювання експорту зерна. У майбутньому, краще уникати ліцензування і квот та дозволити виробникам досягти максимуму їх потенціалу на обох ринках – внутрішньому й експортному.

Подібним чином, коли для регулювання цін на зерно був створений державний *Аграрний фонд*, його діяльність зводилася тільки до субсидій виробникам зерна і створила заполітизований ринок розподілення борошна вибраним пекарням. Коли наявність державного резерву зерна є розумною пересторогою, втручання держави у розподілення зерна чи борошна викривлює ринок та підвищує залежність малих виробників від держави, що справляє додатковий тиск на Державний бюджет. *Фонд* має забезпечити, щоб його інтервенції не викривлювали ринок.

Надалі стимулювати участь приватного сектора у розвитку інфраструктури

Держава все ще дуже задіяна у розвитку інфраструктури, але виконання її функцій стримують неправильні стимули, мінливість Державного бюджету та витоки інформації. Теж саме стримує участь приватного сектора. Приватний сектор міг би бути учасником розбудови інфраструктури, як це доводить краща міжнародна практика ефективного публічно-приватного партнерства (ППП). Такий формат співробітництва передбачає ретельне розроблення проекту

⁴ *Концепція гільйотини* передбачає, що кожне міністерство складає перелік нормативних актів і ліцензій, й позиції в цьому переліку, що не мають обґрунтування, скасовують.

⁵ *Блок-картку* було розроблено для того, щоб компанії могли звітувати про вимоги хабаря з боку працівника митниці, надіславши цю картку до митної служби, що розпочинало внутрішнє розслідування.

державою у сполученні з рівноважним розподіленням ризиків та чітко визначеними механізмами розв'язання спірних питань. Багато країн з перехідною економікою вже рухаються у бік залучення приватного сектору до реалізації різних аспектів інфраструктури: станом на 2003р. Польща мала на зовнішньому підряді 46% утилізації відходів та половину усіх складських і сортувальних потужностей; Естонія повністю приватизувала перевезення залізницею (EBRD, 2004).

Покращити доступ до фінансування, зокрема для малих і середніх підприємств (МСП)

Щоб покращити доступ до банківського кредиту по всій економіці, потрібно: підтримати збільшення довгострокових депозитів; реалізувати положення закону щодо розкриття інформації про кінцевих бенефіціарів банків; консолідувати інформацію в кредитних історіях; а також забезпечити і здешевити доступ до *Державного реєстру обтяжень нерухомого майна*.

Щоб покращити доступ до кредиту невеликих аграрних підприємств, що не можуть отримати кредит, бо не мають застави, можна започаткувати *Схему гарантування кредиту (СГК)*. Цей механізм стимулюватиме банки кредитувати МСП завдяки розподіленню ризиків і частковому гарантуванню кредитів банків-учасників СГК. У випадку невиконання зобов'язань позичальником, банк може звернутися до СГК за частковим відшкодуванням. Необхідно розробити критерії правомочності користування СГК, з тим щоб механізм був націлений виключно на підприємства з обмеженим доступом до кредиту. Механізм ціноутворення має забезпечити прийнятність рівня коефіцієнту покриття та комісійних, і при цьому запобігати виникненню морального ризику. Для початку СГК можна запровадити у вибраних областях з високим рівнем сільськогосподарського виробництва і обмеженим доступом до фінансування.

СГК може використати успішний досвід Польщі. У 2013р. польський державний банк розвитку - ВГК, - започаткував інструмент портфельної гарантії на підтримку доступу МСП до фінансування шляхом зменшення кредитних ризиків комерційних банків. За період менше року ця програма надала підтримку фінансуванню майже 15 000 МСП на суму більше USD 1,5 млрд (WB, 2014с).

Крім цього, МСП могли б скористатися з навчання фінансовій грамотності, що має на меті вдосконалити їх навички фінансового менеджменту й зміцнити їх розуміння правових та регуляторних питань. Це сприяло би використанню ними альтернативних фінансових механізмів, зокрема схем лізингу та складських й аграрних розписок.

Забезпечити відповідність систем освіти і досліджень потребам аграрних підприємств

Хоча кількість випускників системи освіти перевищує ринкові потреби, інвестори відчують нестачу навичок. *Міністерству освіти і науки* варто тісніше співпрацювати з приватним сектором і визначати та передбачати потреби у навичках в агросекторі. ОЕСР і Світовий банк виконали дослідження для визначення розриву в навичках за професіями. Це дослідження потребує оновлення що року із залученням представників міністерства і галузей економіки. Можливо створити *Раду з навичок у сільському господарстві* для стимулювання діалогу між учасниками з державного і приватного секторів. В *Раді з навичок* представлені роботодавці, студенти, експерти галузі, професійні спілки та відповідні міністерства, щоб надавати зворотний зв'язок стосовно поточного розриву у навичках та визначати шляхи покращення стану справ і потреби у навчанні.

Схеми стажування можуть стати ефективним механізмом скорочення розриву в навичках. В цьому форматі студенти отримують виробничий досвід, застосовують свої теоретичні знання

на практиці, що допомагає університетам оцінити відповідність їх навчальних планів. Необхідно розробити правові засади запровадження *Схеми стажування*. Такі схеми мають стати обов'язковою складовою навчальних планів університетів. Студенти, викладачі і роботодавці мають добре розуміти свої обов'язки, гарантії та функції. ОЕСР розробляє План роботи по запуску *Схеми стажування* у Львівському національному аграрному університеті.

Участь приватного сектора в дослідженнях і розробках у сільському господарстві може сприяти використанню потенціалу сучасних фундаментальних досліджень і сформуванню критичної маси викладачів і дослідників в агросекторі. Це стало би ще одним кроком до задоволення потреб сільськогосподарських підприємств у навичках. Підтримка ППП між університетами і приватним сектором, успішним прикладом якої є діяльність Фонду Маха в Італії, може допомогти університетам практикувати більш підприємницький підхід, як це роблять університети в країнах-членах ОЕСР, та пропонувати послуги і продукти агросектору.

Посилити охорону довкілля

Держава має швидко відреагувати на головні проблеми довкілля, а це - ерозія ґрунтів, сільськогосподарські стоки та низький рівень енергоефективності. Сучасне сплетіння нормативної бази охорони навколишнього середовища на підходах 'команда і контроль' та 'з гори до низу' не дуже помітно покращили результативність охорони довкілля, і наступні рекомендації можуть підтримати просування вперед:

- *Підвищити відповідальність приватного сектору за результати охорони довкілля:* Орієнтація екологічної політики на результат, а не її залежність від базових умов, може сприяти підвищенню її результативності більше, ніж додаткові законодавчі акти, які держава не має змоги застосовувати через обмежену спроможність. Наприклад, приватний сектор може відігравати активну роль у розробленні екологічних стандартів для всієї економіки;
- *Підтримати запровадження дружніх до довкілля технологій:* Великі іноземні інвестори можуть допомогти підняти рівень екологічних стандартів шляхом запровадження новітніх технологій, які потім передадуть вітчизняним компаніям. В реальному житті, МСП без доступу до капіталу використовують менш ефективні технології та обладнання, що значно шкодить довкіллю. (Deininger and Byerlee, 2011; McMonagle, 2014). Іноземні інвестори вже роблять свій внесок у передачу технологій, включно з імпортом високоякісних засобів виробництва. Держава може підтримати розповсюдження кращої практики і знань на рівні ферми, використавши досвід Польщі кінця 90-х років, коли Міністерство природного середовища працювало разом з приватними дослідними установами і розповсюджувало кращу сільськогосподарську практику серед малих ферм (Duer and Igras, 2004);
- *Підсилити реалізацію права володіння землею:* Захист довкілля базується на забезпечених майнових правах, що продемонструвала трагедія ресурсів спільного користування. Потрібно прискорити формування єдиного земельного кадастру для забезпечення права володіння землею та стимулювання сталого управління земельними ресурсами;
- *В процесі розроблення аграрної політики вважати на адаптацію до зміни клімату:* Широкомасштабні природоохоронні заходи щодо ґрунтів і води, - вирощування з нульовою обробкою ґрунту, запровадження стійких до посухи сортів зернових, а

також розвиток зрошувальної інфраструктури, - є вирішальними кроками на шляху до підвищення стійкості в умовах зміни клімату.

КОНТЕКСТ

Цей розділ подає базову інформацію про аграрний сектор та бізнес клімат в Україні. Описано макроекономічні передумови, організаційні форми господарств та їх продуктивність, проаналізовано рамкову політику у сфері сільського господарства, тенденції інвестування в цей сектор, а також наведено порівняння України з країнами, які мають подібний рейтинг щодо середовища ведення бізнесу.

Макроекономічні передумови

Після глибокої рецесії 2014-2015р.р очікується відродження економіки у 2016р. На кінець 2014р. чиста сума державного боргу сягнула майже 80% ВВП, а дефіцит консолідованого Державного бюджету зріс до 4,8% ВВП, а ще додаткові 3-4% ВВП – дефіцит спричинений діяльністю державної нафтогазової компанії Нафтогаз. МВФ ухвалив фінансову допомогу на 2014 і 2015 роки, за умови реалізації Україною масштабних структурних реформ та політики жорсткої економії для подолання дефіциту Державного бюджету. (OECD, 2015с).

Жорсткість кредитно-монетарної й фіскальної політики поглибила рецесію. У першому кварталі 2015 року реальний ВВП скоротився на 17,2%, порівняно з попереднім роком, через різке падіння рівня видатків споживачів, приватного інвестування та експорту. У другому кварталі, темпи падіння трохи уповільнилися до 14,7% порівняно з попереднім роком. Очікується, що показник падіння реального ВВП сягне 10% у 2015р. У другій половині 2015р. може збільшитися дефіцит Державного бюджету, і значною залишиться заборгованість Нафтогазу. Низькі ціни на нафту в світі та рецесія в Росії негативно впливатимуть на попит на важливих для України ринках. Прогноз передбачає нове падіння цін на пшеницю (EIU, 2015a).

Проте, жорсткість кредитно-монетарної й фіскальної політики та заходи відновлення довіри до банків мають стабілізувати фінансовий сектор. З початку 2015р. відтік капіталу та коштів на фінансових рахунках значно уповільнилися, і повільно почала зменшуватися інфляція. Хоча прискорилося скорочення реальної заробітної плати у торгівлі та в аграрному секторі, скорочення обсягів торгівлі та промислового виробництва, можливо, досягло дна. Зростання економіки має покривати бюджетний дефіцит починаючи від 2016р. (EIU, 2015a).

Структура аграрних підприємств і сільськогосподарське виробництво

У сільському господарстві працюють різні типи підприємств: корпоративне підприємство, фермерське господарство, індивідуальне присадибне господарство:

- Корпоративні підприємства – це великі холдинги, що працюють, головним чином, на орендованій землі, та орієнтовані на товарне виробництво. До цієї категорії належать акціонерні компанії або товариства з обмеженою відповідальністю, а також приватні компанії, що їх контролює підприємець-власник приватних активів. Ця категорія лічить майже 17500 компаній, і вони працюють приблизно на 60% землі сільськогосподарського призначення (до 1990р. ця категорія компаній

обробляла майже 95% земель) та виробляють 40% валового сільськогосподарського продукту;⁶

- Приблизно 43000 фермерських господарств обробляють 8% землі сільськогосподарського призначення і виробляють 5-10% валового сільськогосподарського продукту;
- Коло 5,3 мільйона домогосподарств, - працюють здебільше на малих земельних ділянках, а їх більшість, що орієнтована на власне споживання, обробляє 30% землі сільськогосподарського призначення та виробляє майже 50% обсягу сільськогосподарської продукції⁷ (Lissitsa, 2010; Visser and Mamonova, 2011; EU, 2012).

В останні роки масштабні інвестиції призвели до консолідації землі: станом на середину 2011р., 79 великих холдингів обробляли 5,1 млн га, і деякі з них працюють на площі до 500000 га (Таблиця 1).

Таблиця 1. Іноземні інвестиції у землю в сільському господарстві

Компанія	Площа земель (тис. га)
Група Ukrlandfarming	482
NCH Capital Inc.	449
Українські аграрні інвестиції	330
Миронівський Хлібопродукт	280
Мрія	240
Астарта	240
HarvEast холдинг	226
Агропромислова компанія Кернел	210

Source: Джерело: Invest Ukraine, 2012

У сфері **виробництва зерна** Україна має конкурентну перевагу. Вартість виробництва в Україні на майже 50% менша, ніж у європейських виробників (State Statistics Service, 2013; OECD, 2012a). Географічне положення країни гарантує низький рівень транспортних витрат на експорт до Західної Європи та до країн-імпортерів, що набирають ваги на ринку, - це країни Близького Сходу та Африки. На додаток, Україна має потенціал підвищення врожайності та збільшення площі орних земель:

- Врожайність у сільському господарстві знаходиться на відносно низькому рівні, і є особливо мінливою у пшениці та фуражного зерна. Ці показники менші, ніж у Західній Європі (Таблиця 2) і, згідно оцінок, знаходяться на рівні 40% потенціалу. Такий стан справ може бути наслідком-нестачі технологій та знань, неефективного користування водними ресурсами, деградації ґрунту, а також недостатнього використання добрив та

⁶ У 2010р. вони виробили коло 76% зернових, 92% цукрового буряку, 83% соняшника, 55% м'яса і 60% яєць.

⁷ У 2010р. вони виробили майже 97% картоплі, 88% овочів і 84% фруктів та ягід, 80% молока.

засобів захисту рослин. Застосування добрив різко зменшилося з 1990р., коли їх витрачали 141 кг на га. Протягом останніх десяти років внесення добрив знову виросло до 58 кг на га у 2010р., але залишається на значно меншому рівні, ніж в середньому в ЄС (EU, 2012). Зростання виробництва зерна спричинено, більшою мірою, розширенням площ оброблюваної землі та ефектом масштабу, ніж підвищенням врожайності (Baker Tilly, 2014). Мінливість врожайності спричинена великою залежністю від природних опадів, тому що зрошуються тільки 2% орних угіль. В середньому, виробництво пшениці змінюється на 20%, кукурудзи - на 25% кожні три роки, і це дуже впливає на торговий баланс. Зміна клімату може сприяти зростанню виробництва головних зернових культур (див. Главу 7), але й додаватиме до нестабільності врожаїв (FAO, 2014b);

- Згідно офіційної статистики, фактичне використання орної землі становить 29,5 млн га, з наявних 32 млн га. Щонайменше 1,5 млн га або не обробляються, або використовуються неофіційно (UCAB, 2014a), і це становить потенціал значного розширення площ орної землі.

Table 1. Порівняння врожайності головних рослинних культур, 2010,

т на гектар

	Україна	Західна Європа	США/Канада
Пшениця	4,1*	7,0	2,5 – 3,0
Ячмінь	3,1*	6,0	2,5 – 3,0
Кукурудза	4,9*	8,5	10,5
Насіння соняшника	1,5	3,0	-
Насіння рапсу	1,8	3,5	1,5 – 2,0

Примітка: (*) цифри з GAIN, 2014.

Джерело: Lissitsa, 2010

Тоді як виробництво у рослинництві майже подвоїлося за період 2000-2013р.р., **виробництво у тваринництві** знаходиться у стагнації (Діаграма 1), зокрема, через великі коливання рівня прибутковості тваринної продукції, включно з виробництвом яловичини та молока, спричинене коливаннями цін на фураж. Наприклад, прибутковість виробництва молока зменшилася на 16% за 2011-2012р.р. та зросла на 11% за 2012-2013р.р. (State Statistics Service, 2013). Дойні корови, які у своїй більшості вирощуються у малих хазяйствах, дають майже половину молока, яке дає подібна корова у Нідерландах (van Leeuwen *et al.* 2012). На молочний сектор негативно вплинула і заборона Росії на імпорт з України, що набрала чинності 28 липня 2014р., бо саме Росія була найбільшим напрямом експорту молочних продуктів з часів Незалежності, й у 2013р. на цей напрям припадало 88% експорту молочної продукції України. Виробництво яловичини залишається діяльністю, що дає мінімальний прибуток.

Але Україна досягла визначних успіхів у виробництві м'яса птиці та його супутніх продуктів, і прибутки зростали завдяки підсиленню вертикальної інтеграції у цій галузі (FAO, 2014a). Виробництво яєць збільшувалося на 7% за рік в період 2000-2011р.р., що вивело Україну на друге місце у Європі після Росії, а вартість продукції птиці, як частка усього тваринного виробництва, зросла від 14,6% у 1990р. до 44,2% у 2011р. (GAIN, 2013).

Figure 1. Індекс виробництва, 2000-2015

Примітка: 2004-2006=100.

Джерело: WB, 2015.

Політика у секторі сільського господарства

Процес розроблення **Стратегії розвитку сільського господарства та сільських територій на період 2015-2020р.р.** завершився у липні 2015р. Загальна мета стратегії – підвищити конкурентоспроможність сільського господарства і стимулювати сталий розвиток у сільській місцевості відповідно до стандартів ЄС та міжнародних стандартів. Стратегія передбачає досягнення семи конкретних цілей: гармонізація із законодавством ЄС, зокрема у сфері продовольчої безпеки; дерегуляція із скасуванням необґрунтованого регулювання та адміністративних настанов, реформа державних підприємств (ДП); вирішення основних проблем із факторами виробництва, включно із земельною реформою, доступом до фінансування, модернізацією і оновленням виробничих і переробних потужностей, а також проблем інфраструктури і логістики; стимулювання інновації у сільському господарстві; підвищення прозорості й ефективності виробництва та заходів управління ринками; підвищення ефективності державної підтримки сільського господарства; розроблення програми розвитку сільських територій, включно із заходами підтримки малих хазяйств та підвищенням якості життя у сільській місцевості; а також розроблення нормативної бази на підтримку сільського господарства і дружніх до довкілля методів виробництва.⁸

Законодавча база, що регулює політику у сільському господарстві, складається з таких важливих документів: Закон України *Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві* 1990 року (із недавніми доповненнями у 2014р.), Закон України *Про державну підтримку сільського господарства України*, 2004р і Закон України *Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року*,

⁸ За більш детальною інформацією прохання звертатися до <http://minagro.gov.ua/en/node/15819>

прийнятий у 2005р. Серед цілей перших двох законів: *i*) збалансований розвиток сільськогосподарського виробництва та вдосконалення соціальних умов у сільській місцевості; *ii*) продовольча безпека на засадах розвитку виробництва, продуктивності та зростання рівня ефективності; а також *iii*) збільшення експорту сільськогосподарської продукції та продовольства (OECD, 2013a). Третій закон конкретно націлює на подальшу інтеграцію з ЄС.

Така законодавча база зумовила головні **заходи внутрішньої політики**, до яких належать субсидії на закупівлю факторів виробництва, пільгове оподаткування та кілька інструментів на підтримку ринкової ціни:

- *Субсидії на закупівлю факторів виробництва* є головним інструментом не цінової підтримки. В останні роки обсяг цієї підтримки надавався за конкретними процедурами використання надходжень податку на додану вартість (ПДВ), що мають сплачувати виробники і переробники в аграрному секторі. Наприклад, у 2013-2014р.р. один із заходів перенаправив ПДВ, що його сплачують переробники молока і м'яса на продукцію переробки, на виробників у тваринництві. Інший механізм, - так зване накопичення ПДВ, - залишається чинним до 31 грудня 2017р. (OECD, 2015c). Проте, в контексті жорсткої економії бюджету можливу скасування цих податкових пільг. Реалізуються й деякі інші заходи підтримки, мірою необхідності. Наприклад, у 2014р. деякі виробники отримали економічну вигоду від відшкодування видатків на доїння за принципом «хто перший прийшов, того й обслужили». У 2015р. деякі виробники отримали коло UAH 300,000 як часткову компенсацію процентної ставки по кредитах на сівбу (MAPF, 2015; UAIC, 2015);
- Виробники в аграрному секторі правомочні сплачувати *єдиний податок*, що вираховується як процент вартості оброблюваної землі. На разі цей податок замінює три податки - податок на прибуток, земельний податок та збір за спеціальне водокористування, - а платники податків в агросекторі мають сплачувати й усі інші податки, передбачені для агробізнесу. Закладені в єдиному податку пільги скоротилися із часу його запровадження у 1998р. (OECD, 2015c);
- *Підтримка ринкової ціни* охоплює митний захист, не тарифне регулювання торгівлі та різні форми заходів щодо внутрішньої ціни, такі як мінімальна контрольна ціна купівлі, прямі державні закупівлі, а також кредити під заставу зернових, головним чином через державний *Аграрний фонд* (Вставка 1).

Вох 1. Державний Аграрний фонд

Державний Аграрний фонд було створено у 2005р., а у 2013р. він був реорганізований у публічне акціонерне товариство – ПАТ Аграрний фонд. Спочатку завданням Фонду було регулювати ціни на зерно, наприклад, обмежити зменшення ціни зерна у випадку підвищеної пропозиції шляхом інтервенційних закупівель зерна. Фонд зберігав зерно на державних елеваторах та продавав його виробникам хліба для утримання гарантованої ціни на хліб. Але стосунки із державними елеваторами породили корупцію та звели нанівець цю початкову функцію. Фонд поступово долучився до іншої діяльності, такої як товарні інтервенції на ринку цукру, купівля і продаж спектру сільськогосподарських і продовольчих товарів, форвардні контракти, переробка борошна і гуртовий його продаж, а також продаж виробникам пального і мінеральних добрив.

Виробники зерна можуть укласти форвардні контракти з Фондом і отримувати авансові платежі на рівні 50-70% від вартості майбутньої поставки зерна. Вартість зерна, що є предметом контракту, встановлена на рівні мінімальної інтервенційної ціни при кінцевому розрахунку на базі котировок ціни на аграрній біржі чи на іншій акредитованій товарній біржі на дату виконання поставки за контрактом. З використанням механізмів форвард і спот Фонд купив майже 2,1 млн т зерна у 2013р. і 1,45 млн т у 2014р.. У 2014р. Фонд виконав авансових платежів виробникам у категорії МСП при укладенні контрактів на 886000 т зерна, з яких 91% був поставлений наприкінці сезону жнив. Це зерно потім було перероблено у борошно і продано 162 відібраним пекарням за фіксованими цінами. Через те, що у лютому 2015р. ціни на продовольчі товари піднялися майже на 40% від звичайного їх рівня у попередньому році, Фонд також поставляв пекарям борошно, вироблене із державного резерву зерна, за цінами нижче ринкових. Такі поставки триватимуть протягом 2015р. Фонд також закупав відповідно важливі кількості цукру у 2013р., а також деякі невеликі обсяги молокопродуктів і у 2013, і у 2014 р.р.

Фонд і надалі практикує форвардні контракти у 2015р., але не задіяний в операціях застави зерна, що надає виробникам можливість відтермінувати продаж в очікуванні підвищення цін – в останні роки цю програму було заморожено.

Джерело: Аграрна товарна біржа, 2014; СА, 2015; OECD, 2015с.

Більшість підтримки виробника має форму субсидії факторів виробництва завдяки акумуляованому ПДВ, і меншою мірою від єдиного податку. В останні роки такі сільськогосподарські товари як пшениця, ячмінь, кукурудза та молоко, оподатковуються через підтримку ринкової ціни. Підтримка основних засобів залишається невеликою й мінливою: підтримка садівництва, виноградарства та вирощування ягід, а також відшкодування вартості будівництва тваринницьких ферм була на відносно високому рівні протягом 2010-2013р.р, але скоротилася у 2014р. (OECD, 2015с).

Підтримка виробника цілковито залежить від наявності коштів Державного бюджету, що призводить до щорічних коливань рівня фінансової підтримки (Таблиця 3). Згідно бази даних ОЕСР *Показник підтримки виробника (PSE)*, процент PSE, як співвідношення PSE і вартості продукції на виході з ферми, знаходився в межах 10,92 у 2005р. до -8,22 у 2014р., що є найнижчим рівнем від середини 90-х років. Показник послуг загальної підтримки (GSSE) зросла від 2000р., що відповідає, головним чином, видаткам на аграрні знання та інновації, а також системи інспекції та контролю. У 2014р. заходи жорсткої економії призвели до скасування деяких існуючих раніше важливих податкових пільг. У 2015р., кількість програм у сільському господарстві, що фінансувалися через Мінагрополітики, зменшилася з 32 у 2014р. до 19, при цьому бюджет Міністерства скоротився у п'ять разів з УАН 6,35 млрд у 2014р. до УАН 1,67 млрд у 2015р. (OECD, 2015с).

Table 2. Оцінка підтримки виробника, 2000-2014

USD млн

	2000	2005	2010	2012	2013	2014
Оцінка підтримки виробника:	203	10683	16150	4472	-11157	-34294
- Підтримка на засадах випуску товарної продукції	-1780	6507	3808	-12064	-28486	-52661
- Виплати на засадах використання факторів виробництва	582	2685	9541	12502	13257	14105
- Пільги від фіксованого податку в сільському господарстві	1400	1400	2800	3300	3500	3800
Відсоток PSE	0,41	10,92	6,49	1,50	-3,18	-8,22
Оцінка підтримки загальних послуг:	408	2856	4866,80	6191	5253	3487
- Аграрні знання та інновації	215	1045	2097	2837	1995	1951
- Інспекція та контроль	66	791	1342	1593	1602	1292
- Розвиток й утримання/ремонт інфраструктури	92	862	1011	1296	293	9

Джерело: Примітка: у й таблиці подано тільки головні категорії підтримки.

Джерело: ОЕСР: база даних PSE, 2015.

Тенденції інвестицій

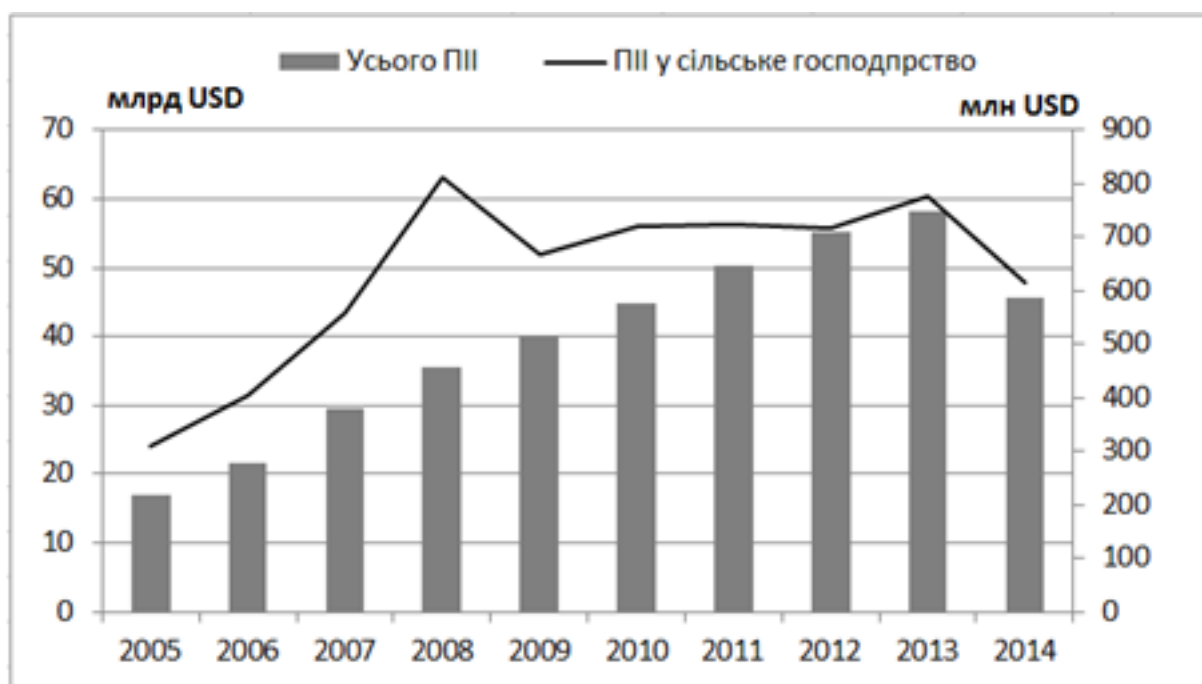
Вітчизняні інвестиції у сільське господарство зростали останнім часом. Інвестиції в основні фонди у сільському господарстві та мисливстві (за винятком лісового і рибного господарств) досягли майже трьох мільярдів доларів США у 2013р., порівняно до 1,86 мільярдів доларів США у 2005р. Інвестування було достатньо стабільним протягом останніх шести років - приблизно 6,3% загального обсягу інвестицій, але регіональні відмінності є суттєвими. У 2012р., Кіровоградська, Херсонська і Черкаська області націляли майже третину своїх інвестицій на сільське господарство (State Statistics Service, 2013).

Річні притоки **прямих іноземних інвестицій (ПІІ)** зростали вражаючими темпами на початку 2000-х років перед тим, як уповільнитися після глобальної фінансової кризи. У 2009р. через кризу вони скоротилися більше, ніж на половину. У 2013р. обсяг ПІІ скоротився на 45%, що відображає занепокоєння управлінням економікою та середовищем ведення бізнесу. У 2014р. ПІІ зменшилися на 81% в контексті політичної нестабільності та ескалації конфлікту в Донецькій та Луганській областях. Потоки ПІІ відновилися у першому півріччі 2015р., сягнувши 3,6% ВВП, хоча цей показник є результатом рекапіталізації банків з іноземним капіталом. Ці дані потрібно інтерпретувати обережно, бо значна частка первинного (prima facie) іноземного капіталу може фактично відповідати процентному арбітражу ПІІ: таким чином офіційна статистика перебільшує реальний рівень притоків ПІІ (OECD, буде опубліковано).

Прямі іноземні інвестиції (ПІІ) у сільське господарство зростали стабільно між 2005 і 2009р.р., а з часу глобальної фінансової кризи їх крива рухалася долу (Діаграма 2). Проте, вони ніколи не перевищували 1,9% загального притоку інвестицій. На відміну від сировинного

сільського господарства, частка інвестицій у переобробку в загальному притоці ПІІ була відносно стабільною – на рівні 5% протягом останнього десятиріччя. Це відповідає частці переробки сільськогосподарської продукції у ВВП (Agricistrade, 2014). Фінансові послуги та промислове виробництво, зокрема металургія, поглинають 53% загального обсягу ПІІ, а на торгівлю та ремонтні роботи припадають додаткові 13% (OECD, forthcoming).

Figure 2. Обсяг прямих іноземних інвестицій, 2005-2014

Джерело: Державна служба статистики.

Згідно даних державної статистики, **країни ЄС** є головним джерелом ПІІ, та їх інвестиції становили понад 77,4%, хоча ця цифра включає інвестиції афілійованих компаній, що працюють в ЄС, але походять з поза меж ЄС. Якщо виключити Кіпр,⁹ ця частка впаде до 49%. Дійсно, Кіпр, без сумніву, є однією країною походження найбільшої частки інвестицій, які становлять 28,6% обсягу притоку ПІІ на червень 2015р. Німеччина є другим за розміром джерелом ПІІ – 12,8% загального обсягу ПІІ.¹⁰ З невеликим відривом далі йдуть Нідерланди

⁹ Примітка Туреччини: інформація у цьому документі, коли йдеться про «Кіпр» стосується південної частини острова Кіпр. Не існує жодного органу, який представляв би як турків-кіпріотів, так і греків-кіпріотів на острові Кіпр. Туреччина визнає Турецьку Республіку Північного Кіпру (ТРПК). До моменту, коли буде знайдено тривале і справедливе рішення щодо «Кіпрського питання» в контексті ООН, Туреччина дотримуватиметься своєї позиції щодо «Кіпрського питання». Примітка всіх країн-членів ОЕСР та ЄС: Республіка Кіпр визнана всіма членами ООН, за винятком Туреччини. Інформація у цьому документі стосується території, що її фактично контролює Уряд Республіки Кіпр.

¹⁰ Велика частка Німеччини відображує, головним чином, той факт, що найбільший іноземний інвестор в Україні. - Арселор Міттал, - контролює свою українську афілійовану компанію ПАТ «АрселорМіттал Кривий Ріг» через німецьку юридичну особу.

(12%). Усі інші значні інвестори (серед них – Австрія, Велика Британія, Франція, Італія та Польща) є також країнами-членами ЄС, окрім (3,2%) і США (1,6%) (OECD, буде опубліковано).

Кілька **гігантів агробізнесу** з ЄС та США збільшили свої інвестиції в останні роки. Три компанії, що базуються у США, - так звані компанії 'ABCD', – *ADM, Bunge, i Cargill* (за виключенням *Dreyfus*) за останній час вклали мільярди в Україну, включно із об'єктами складування та продажем факторів сільськогосподарського виробництва. Промислові земельні ділянки для переробки, складування і транспортування не улягають обмеженням згідно тих законів, що регулюють орну землю, й іноземні компанії в секторі агробізнесу зробили значні інвестиції у такі типи інфраструктури:

- Компанія *Cargill* працює в Україні протягом 20 років і не так давно придбала компанію *Provimi*;
- Компанія *Monsanto* працює в Україні з 1992р. Нові звіти зазначають, що у 2012р. кількість працюючих у компанії подвоїлася, і що у березні 2014р. компанія інвестувала USD 140 млн в будівництво нового насінневого заводу;
- У червні 2013р. компанія *DuPont* оголосила намір інвестувати у новий насінневий завод, що вироблятиме насіння, стійке до дістресу від посухи й жаркої погоди. Насінневі потужності компанії були розширені у вересні 2014р. для задоволення попиту, що зріс на гібридні сорти кукурудзи. (Oakland Institute, 2014);
- У сфері продовольства, у секторі переробки, на долю якого припадає коло 15% усього обсягу промислового виробництва, працюють деякі з головних учасників міжнародного ринку - *Nestlé, Bunge i Cargill* у сегменті насіння соняшника, *Wimm-Bill-Dann* (більша частка належить *PepsiCo*), а також *Danone* в сегменті молокопродуктів (EIU, 2013).

Інші нові учасники ринку – компанії країн **Перської затоки та Китаю**. У 2013р. консорціум агробізнесів із Саудівської Аравії купив *Continental Farmers Group - Україна*, яка має вирощувати зернові до 2015р. У вересні 2012р. Україна підписала з Експортно-імпортним банком Китаю кредитну угоду на три мільярди доларів США, що гарантувало Україні кредитну лінію в обмін на частину врожаю кукурудзи протягом 15 років. Кредитні кошти мають бути використані на закупівлі китайських сільськогосподарських технологій, гербіцидів і пестицидів. (Oakland Institute, 2014).

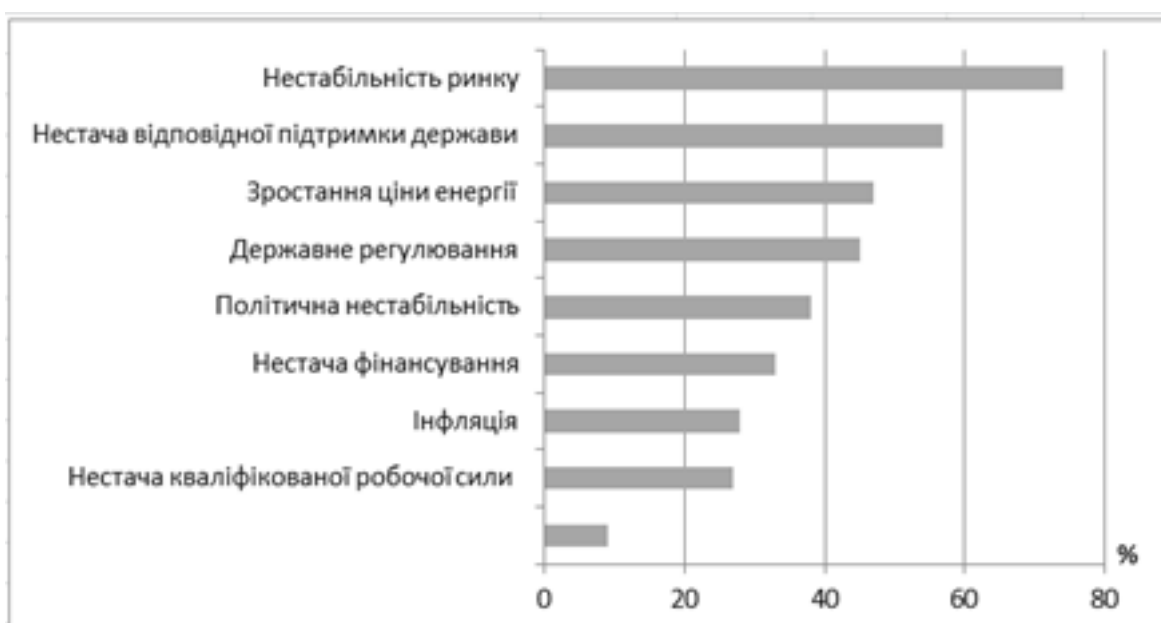
Учасники фінансово ринку також інвестували в сільське господарство України. Три приватні інвестиційні фонди, - *NCH Agribusiness Partners Fund I, NCH New Europe Property Fund II, i Sigma Bleyzer Southeast European Fund IV*, інвестували майже USD 750 млн у первинне землеробство та мають в управлінні приблизно 550000 га. Інші інвестиції з іноземною участю на рівні коло USD 2,1 млрд були зроблені стосовно площі 950000 га (FAO, 2013).

Рейтинг ведення бізнесу

Індекс Світового банку Doing Business: Україна піднялася на 112-е місце у 2014р. з 140-го у 2013р., завдяки покращенню на багатьох напрямках, що є складовими індексу, включно з дозволами на будівельні роботи, реєстрацією нерухомості та отриманням кредиту. У 2014р. Україна стала країною, що вдосконалюється найшвидше у світі, та увійшла до першої п'ятірки країн, що досягли прогресу за період від 2005р..

Однак, в *Індексі 2014* Україна знаходиться нижче усіх подібних до неї країн в регіоні. По більшості напрямів Україна відстає, але особливо у сферах отримання доступу до електроенергії, сплати податків і трансграничної торгівлі (WB, 2014c). На думку фермерів, найбільшим стримуючим фактором є нестабільність ринку (Діаграма 3). Часті стрибки ціни як на ринку факторів виробництва, так і на ринку продукції, спричинюють колосальні збитки. Інші головні проблеми – це нестача адекватних державної підтримки і державного регулювання. 45% фермерів зазначили, що чисельні перевірки і сертифікації гальмують інвестування (UCAB, 2014a).

Figure 3. Головні перешкоди у веденні агробізнесу, 2014

Source: Джерело: Agrobarameter 2.0: Investment and economic expectations of agricultural producers, AgriSurvey study, UCAB 2014a.

ГЛАВА 1. ІНВЕСТИЦІЙНА ПОЛІТИКА, ПРОСУВАННЯ І ПІДТРИМКА ІНВЕСТИЦІЙ

Ясність і передбачуваність законодавчої бази, простота та ефективність адміністративних процедур, на кшталт єдиного вікна, а також обмежена кількість процедур, рівні умови для різних типів інвесторів (принцип відмови від дискримінації та нейтралітет у сфері конкуренції), і відкритість іноземним інвестиціям – це важливі складові привабливого інвестиційного середовища. В той час як Огляд інвестиційної політики, що буде виконаний ОЕСР, сконцентровано на загальній інвестиційній політиці, просуванні та підтримці інвестицій, цей розділ додає інформацію з фокусом на специфічних проблемах аграрного сектору, а саме - дискримінаційні заходи щодо іноземних інвестицій, пільги ДП, тягар адміністративних процедур, зміни в інституційній структурі та непередбачуваність стимулів до інвестування.

Україна має відкритий та прозорий правовий **режим іноземного інвестування**, що за багатьма параметрами відповідає міжнародним нормам. У сучасні кризові часи країна утримала загальну відкриту позицію, характерну для її законодавства з часу набуття незалежності у 1991р., включно із захистом від націоналізації та наданням гарантій компенсації та репатріації прибутку. Захист від експропріації гарантований Конституцією, а також умовами і процедурами, передбаченими Законом України № 93/96-ВР від 19 березня 1996р. *Про режим іноземного інвестування* (ОЕСР, буде опубліковано). Проте, у 2014р. в термінах *Індексу ОЕСР щодо обмежень інвестування* показник України (0,117) перевищував середнє значення в країнах-членах ОЕСР (0,068), але був нижчий, ніж у країнах- не членах ОЕСР (0,151). Так індекс ОЕСР відображує обмеження, що залишаються стосовно акціонерного капіталу – інформаційні агенції, - а також низку операційних обмежень, зокрема обмежень щодо іноземного володіння землею сільськогосподарського призначення. Іноземним інвесторам не дозволено володіти землею сільськогосподарського призначення, про що детальніше - у Главі 2. Також приділено увагу забороні іноземних інвестицій у не визначених 'стратегічних секторах'.

Окрім цього, **державні підприємства (ДП)** все ще відіграють головну роль в агросекторі та отримують переваги через пільгові умови діяльності, що підриває приватне інвестування. Із загальної кількості підпорядкованих Міністерству аграрної політики та продовольства України ДП, – 571 - , (з яких тільки 96 працюють офіційно, а 20 є прибутковими), Мінагрополітики має намір приватизувати 254, реорганізувати 158, та перевести 40 у підпорядкування Міністерства освіти і науки. Перелік цих компаній включає й компанії, що підлягають приватизації згідно Закону України *Про особливості приватизації майна в агропромисловому комплексі*. На разі ДП володіють більше, ніж 120000 га, що підлягають приватизації, й очікується, що 10000 працівників ДП отримають земельні паї. (МАРФ, 2015). На додаток, у травні 2015р. Кабінет Міністрів України ухвалив Постанову №271 *Про проведення прозорої та конкурентної приватизації у 2015 році*, текст якої містить перелік більше ніж 300 об'єктів державної власності, що підлягають приватизації (ОЕСР, буде опубліковано).

Чисельні нормативні акти й **адміністративні** процедури розтягують інвестиційний процес у часі, створюють сприятливе середовище для корупції. Наприклад, на підготовчій стадії потрібно надати дев'ять документів, вартість підготовки яких становить UAH 1,339-1,449.

На стадії виробництва, в рослинництві вимагають 14 документів, вартість підготовки яких становить UAH 13,000-14,500, а також вісім документів потрібно надати для організації виробництва у секторі тваринництва, і коштує їх підготовки UAH 2,700-9,400. У сфері транспорту потрібно надати шість документів для перевезення зернових і сім – для перевезення худоби (UCAB, 2014a). Система санітарного і фіто санітарного контролю, що великою мірою не відповідає принципам ВТО, також вимагає від бізнесу значних витрат. Цю систему характеризують фрагментарність наглядових інстанцій, значна забюрократизованість та корумпованість (Agricistrade, 2014). Витрати на виконання законодавчих вимог досягають 2,6-4,9% річного обороту аграрних підприємств, залежно від сектору (Nivievskiy, 2013). Вартість фітосанітарних заходів для бізнесу в Україні у 7,5 разів перевищує рівень таких видатків у ЄС (IFC, 2014).

Найбільша вада у сфері просування інвестицій – часті зміни **інституційної структури**, що має наслідком розмноження агенцій з не чітко визначеними та дублюючими функціями (OECD, буде опубліковано). Зараз за загальне просування інвестицій відповідає Мінекономрозвитку, тоді як Мінагрополітики фокусує увагу на інвестиціях у сільське господарство. Існуюча організаційна структура підтримки інвестицій знаходиться в стадії реорганізації, і це складова реформування, що триває. а дві важливі структури, що відповідали за інвестиційну політику, знаходяться у стані реструктуризації:

- *Державне агентство з інвестицій та управління національними проектами України* – це орган, відповідальний за підтримку інвестицій та надання консультаційних послуг працюючому інвестору, але цього ліквідовано. Ця структура створила єдине вікно, що надає інвесторам інформацію, аналітику, юридичні послуги, підтримку в організації візитів, послуги з вибору місця та пост-інвестиційні послуги. Такі послуги надавалися і підпорядкованими Агентству *обласними центрами з інвестицій та розвитку* у кожній області. Агентство вело реєстр інвестиційних проектів, що були оцінені як економічно ефективні, та реалізовувало національні проекти,¹¹ щодо яких передбачалася така державна підтримка: спів-фінансування; кредити і кредитні гарантії; повна або часткова компенсація процентів по кредитах. Ці проекти могли реалізовуватися на засадах публічно-приватного партнерства (ППП). У 2010р. був ухвалений перелік пріоритетних проектів,¹² до якого увійшли проекти у таких секторах: альтернативна енергетика, інфраструктура, виробництво зерна, а також регіональні гуртові ринки продовольства. Агентство знаходиться у стадії ліквідації, не реалізує жодних заходів, а ті десять його співробітників, які ще працюють, виконують ліквідаційні процедури.¹³ Його функції передані Мінекономрозвитку. Створено ліквідаційну комісію. Очікується, що управління національними проектами передадуть відповідним міністерствам (MEDT, 2015);
- *Державний комітет України з питань регуляторної політики та підприємництва* відповідав за підтримку МСП, включно із уніфікацією процедур ліцензування,

¹¹ Постанова КМУ No.1255 (2010 р.) Про затвердження проектів із пріоритетних напрямів соціально-економічного та культурного розвитку (національні проекти)

¹² Постанова КМУ No.1256 від 8 грудня 2010 р. Про затвердження переліку проектів із пріоритетних напрямів соціально-економічного та культурного розвитку (національні проекти)

¹³ Постанова КМУ No. 442 від 10 вересня 2014 р. Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади

встановлених іншими міністерствами. Це допомогло зменшити перелік документів, що мав додаватися до заяви на отримання ліцензії, наприклад, шляхом скасування вимоги підтвердити санітарну обробку для цілей зберігання зерна у листопаді 2014р. При цьому відомстві діяла експертна і апеляційна рада, у якій працювали незалежні експерти та представники бізнесу. Ця рада сформувала рекомендації щодо процедури ліцензування та аналізувала позови, пов'язані з діяльністю МСП. У рамках діяльності *Фонду підприємництва* надавалася підтримка МСП, наприклад, пільгові кредити 43 підприємцям у 2013р. Це відомство ліквідовано¹⁴: його компетенцію щодо розроблення політики передано до Мінекономрозвитку, а також створено *Державну регуляторну службу України (ДРС) (SCRPE, 2015)*.

Дійове просування інвестицій приваблює інвестиції саме у той сектор, що їх найбільше потребує, звертає увагу на прибуткові інвестиційні можливості та допомагає іноземним інвесторам визначити місцевих партнерів. В Україні просування інвестицій покладається, зокрема, на **стимули до інвестування**¹⁵. Але таким стимулам, як і взагалі всій політиці у сфері сільського господарства, не вистачає безперервності, аналізу економічної ефективності та націлення, що обмежує вплив стимулювання.

Закон України *Про інвестиційну діяльність* N 1561-XII від 18.09.1991 (із змінами), Закон України *Про прямі іноземні інвестиції* 1992 року,¹⁶ а також Закон України від 6 вересня 2012р. № 5205-VI *Про стимулювання інвестиційної діяльності у пріоритетних галузях економіки з метою створення нових робочих місць* передбачають такі податкові пільги, як, наприклад, звільнення від ввізного мита виробничого обладнання, закупленого іноземними інвесторами, або звільнення від податку на прибуток підприємства стосовно прибутку, отриманого завдяки інвестиційним проектам, що дали створення робочих місць у пріоритетних галузях (MEDT, 2015). Однак, кількість податкових стимулів значно зменшилася в останні два роки. Від січня 2015р. були скасовані податкові стимули за кількома напрямками, включно з виробництвом сільськогосподарської техніки (OECD, буде опубліковано).

Згідно прийнятому у 2004р. Закону України *Про державну підтримку сільського господарства України*¹⁷ та Постанови №900 (2010р.)¹⁸, вітчизняні та іноземні інвестори в об'єкти тваринництва можуть отримати відшкодування до 50% вартості їх будівництва. Ця субсидія має бути використана для майбутніх інвестицій або для полегшення доступу до кредиту. Проте, через обмеження коштів Державного бюджету у 2014р. цю субсидію не надавали. Крім цього, до останнього часу тільки великі інвестори змогли скористатися цією субсидією через специфічні вимоги, як то мінімум 500 корів, 100 овець або один мільйон курей.

¹⁴ Постанова Кабінету міністрів No. 724, 2014р.

¹⁵ Стимулювання інвестицій здебільше має форму пільгового оподаткування, але бувають і субсидії з метою стимулювати інвестування.

¹⁶ Цей закон було заміщено Законом України від 19 березня 1996 р. № 93/96-ВР *Про режим іноземного інвестування*

¹⁷ Недавно до цього закону були внесені зміни Законом України No.191-VIII *Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення умов ведення бізнесу (дерегуляція)* від 12 лютого 2015р.

¹⁸ 4 жовтня 2010р. КМУ ухвалив Постанову *Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для часткового відшкодування суб'єктам господарювання вартості будівництва та реконструкції тваринницьких ферм і комплексів та підприємств з виробництва комбікормів.*

Чинний від січня 2015р. Закон України No. 87-VIII, яким внесено зміни до Статті 172 Закону України *Про державну підтримку сільського господарства України*, усунув вимоги щодо потужності виробництва (МАРФ, 2015; UAIC, 2015).

Реформування інвестиційного клімату триває від 2007р. з метою зменшити кількість та зробити чіткими адміністративні процедури, але реформи далеко не просунулися. Додаткові зусилля були спрямовані на вирішення цих проблем **починаючи з 2014р.**, включно з дерегуляцією та обмеженням кількості потрібних ліцензій:

- Закон України *Про основні засади державного нагляду (контролю) в сфері господарської діяльності* (остання редакція 28.06.2015) та Закон України *Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення умов ведення бізнесу (дерегуляція)* No. 1580¹⁹ були націлені на скорочення кількості документів, необхідних для започаткування бізнесу. Наступні заходи мали місце: час отримання фіто-санітарного і карантинного сертифікатів з п'яти днів скоротився до 24-х годин після загрузки судна; був скасований обов'язковий сертифікат для зерна, насіння олійних культур та продуктів з них;²⁰ було скасовано шість ліцензій і 14 дозволів, включно з ветеринарними сертифікатами на продукти тваринного походження, автомобілі, логістичні центри у пункти роздрібної торгівлі; також було скасовано вимогу обов'язкового сівообігу.
- Закон України *Про ліцензування видів господарської діяльності*, прийнятий 2 березня 2015 р., зменшив кількість видів господарської діяльності, що ліцензується, з 54 до 29. Відповідно до Директиви ЄС 2000/128, до діяльності, що не вимагає ліцензії, належать: виробництво ветеринарних ліків і препаратів; гуртова і роздрібна торгівля ветеринарними ліками і препаратами; торгівля пестицидами і агрохімікатами (окрім регуляторів росту рослин); заходи фумігації; а також селекційні ресурси. Також запроваджено уніфіковану процедуру ліцензування та чітко визначено підстави відмови видати ліцензію та підстави відкликання ліцензії (МАРФ, 2015);
- Було запроваджено чітку процедуру отримання дозволів на виведення на ринок та імпорт препаратів захисту рослин, що їх мають використовувати у державних випробуваннях²¹ (MEDT, 2015);
- Проект Закону No. 1460-1 *Про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо приведення законодавства у сфері насінництва та розсадництва у відповідність до європейських та міжнародних вимог*, поданий Верховній Раді до другого читання 10 листопада 2015р., націлено на спрощення процедур реєстрації насіння шляхом зменшення необхідної кількості документів та скорочення часу на розгляд заяви (UAIC, 2015);

¹⁹ Закон був ухвалений ВР 12 лютого 2015р. Він набрав чинності 5 квітня 2015р.

²⁰ Відповідно до проекту Закону про внесення змін до Закону України "Про карантин рослин" (щодо зменшення адміністративного навантаження) No. 2655, зареєстрованого 17 квітня 2015 р. (ЕВА, 2015).

²¹ Постанова КМУ No. 42 від 28 січня 2015р. *Деякі питання дерегуляції господарської діяльності* набрала чинності 11 лютого 2015р.

- 15 квітня 2015р. Закон *Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення умов ведення бізнесу (дерегуляція)* був підписаний Президентом України. Цим законом передбачено наступне: зменшити вимоги до ведення земельного кадастру; покращити доступ до земельного кадастру; сприяти державній реєстрації майнових прав; а також розв'язати проблему неплатоспроможності та захисту прав кредиторів;
- Корупція була визнана головною перешкодою інвестуванню, а її джерелом вважають, зокрема, чисельні ліцензії і дозволи, що їх вимагають в аграрному секторі. У жовтні 2014 року Законом України *Про засади державної антикорупційної політики в Україні (Антикорупційна стратегія) на 2014-2017 роки* була ухвалена Антикорупційна стратегія, що також націлена на спрощення регулювання бізнесу (Вставка 2).

Реформування інвестиційного середовища триває у 2015р., і деякі проекти законодавчих актів вже розроблені і чекають ухвалення. Мінагрополітики ініціює скасування ще 100 дозвільних документів і сертифікатів. Готовий проект Закону, що повністю скасовує обов'язкову реєстрацію експортних контрактів на зерно, яку певно не практикують з 2012р., але можуть відновити у будь-який момент. (МАРФ, 2015).

Вox 2. Боротьба із корупцією

З часів Незалежності корупція все ще є значною перешкодою інвестуванню. Корупцію називають частим явищем у наступних сферах діяльності: отримання ліцензій і дозволів для ведення бізнесу; стягнення податків; митні операції; державні закупівлі; енергетика; виділення землі та отримання доступу до інших природних ресурсів. Україна займає невисоке місце у міжнародних рейтингах та дослідженнях підприємств:

- 142-е місце із 175 країн згідно Індексу сприйняття корупції 2014, який формує міжнародна НДО Transparency International;

- Громадськість визнає корупцію як четверту головну проблему (34%) після нормалізації ситуації на Донбасі та встановлення миру (79%), покращення фінансової ситуації шляхом підвищення заробітної плати (48%) та забезпечення розвитку економіки (43%) (опитування фонду Демократичні ініціативи ім. Ілька Кучеріва, грудень 2014р.);

- Згідно опитування Американської торгівельної палати в Україні (ACC) на початку 2014р., 99% компаній зазначили, що корупція дуже поширена, 81% підтвердили, що регулярно стикаються із корупцією, а 73% вважали, що корупція зросла у 2013р. На думку респондентів, очищення органів державної влади може зменшити корупцію;

- Згідно Індексу глобальної конкурентоспроможності міжнародної організації Світовий економічний форум (the World Economic Forum), українські компанії відстають від більшості подібних країн за показником етична поведінка компанії – 130-е місце із 148 країн;

- Багато компаній є членами Глобального договору ООН (UN Global Compact), але тільки половина з них, зазвичай великі компанії, звітують про антикорупційні заходи.

Поширення корупції було серед головних причин масових демонстрацій у 2014р. Керівництво країни, яке прийшло до влади після Майдану, зобов'язалося викоринити корупцію, а громадянське суспільство стало рушійною силою багатьох реформ. Антикорупційна стратегія на 2014-2017 роки була ухвалена як Закон України. Очікується створення двох нових установ – Національного агентства з питань запобігання корупції як виконавчого органу. Підпорядкованого Уряду, та Національної ради з питань антикорупційної політики як дорадчого органу при Президенті України. Після чисельних перероблень протягом 2013-2015 р.р., Україна, кінець кінцем, гармонізувала своє кримінальне законодавство з відповідними міжнародними стандартами у сфері боротьби із корупцією; усі корупційні правопорушення та їх складові зараз криміналізовані, включно із злочином незаконного збагачення.

Незалежно від цих зусиль, результати все ще не є переконливими. Наприклад, у 2014р. при Податковій адміністрації було створено Громадську раду із 154 членів, проте, бізнес асоціації відмічають, що Громадські ради - це 'відлуння минулого', що вони не є дійовими через їх склад, в якому неналежним чином представлено приватний сектор, а державні органи не зобов'язані брати до уваги точку зору приватного сектору в процесі прийняття рішень.

Джерело: OECD, 2015d.

ГЛАВА 2. ВОЛОДІННЯ ВОДНИМИ Й ЗЕМЕЛЬНИМИ РЕСУРСАМИ

Наявність права володіння землею – це необхідна умова інвестування у сільськогосподарське виробництво. Забезпечені права володіння відіграють важливу роль полегшення процесу придбання землі, стимулюють довгострокове інвестування в земельні активи та сталість землекористування й землеустрою. Крім того, коли земля може використовуватися в якості застави. Подібним чином, забезпечені та чітко окреслені права володіння водними ресурсами стимулюють притік нових інвестицій у сільське господарство та надають підтримку вже працюючим інвестиціям.

У цій главі проаналізовано проблеми, що повстають перед інвесторами у сфері доступу до забезпеченого доступу до земельних і водних ресурсів. Проаналізовано і процедури реєстрації права власності на землю та трансакції, обмеження землеволодіння, а також ліміти на управління землею. Описано недавні заходи політики, націлені на вирішення цих питань. Наприкінці проаналізовано обмеження доступу до води з метою зрошення.

Володіння земельними ресурсами

Згідно бази даних Світового банку *Doing Business*, Україна зробила відчутні кроки до покращення свого рейтингу за показником **‘реєстрація майнових прав’**, і у групі з 189 країн перейшла з 88-го місця (2014) на 59-е (2015). При більшій кількості процедур для реєстрації права володіння, ніж будь-де у Східній Європі та Центральній Азії, (7 в Україні проти 5,4 в середньому по регіону), з більшими витратами часу (27 днів порівняно із 23,1 у регіоні), покращення обох цих показників України таки вражає. Протягом 2012-2013р.р. Україна запровадила дійові рамки обмеження в часі для обробки заяв на передачу права власності на землю в земельному кадастрі Києва, а завдяки спрощенню процедур полегшила цей процес (WB, 2014с).

Виконана належним чином, реєстрація майнових прав у земельному кадастрі може підвищити захист прав володіння землею, зробити можливим оформлення права володіння, і таким чином полегшить їх передачу, що дозволить інвесторам вдатися до правового захисту у випадку порушення їх прав. Офіційну систему реєстрації прав власності запроваджено в Україні після масової приватизації землі сільськогосподарського призначення у 1991-1995р.р., коли селяни, які мешкали на землях колгоспу (kolkhoz), отримали право відповідно оформити володіння землею. Коло 65% загальної площі земельних угідь, включно із 85% орної землі, було приватизовано в рамках земельної реформи. На разі 30,8 млн га землі сільськогосподарського призначення знаходиться у приватному володінні, тоді як держава володіє майже 10,7 млн га. Станом на 2013 р., 96,7 % земельних сертифікатів, що їх отримали 6,92 млн громадян України, були замінені державними актами на право власності із встановленням меж ділянки (МАРФ, 2015).

Повні реєстри земельних ділянок, що відображують поточний стан володіння, можуть скоротити час отримання права володіння землею, зменшити корупцію, а також сприяють стягненню податку. Необхідно певним чином підтримувати їх робочий стан, а їх відомості мають оприлюднюватися. Двома законами, що набули чинності у 2013 р., - *Про державний земельний кадастр* і *Про державну реєстрацію прав на нерухоме майно та їх обтяження*, - запроваджено систему реєстрації земельних ділянок та оформлення прав на нерухоме майно (Razumkov Centre, 2011). З використанням цільового кредиту Світового банку на суму USD 195 млн на реалізацію проекту *Оформлення права на землю у сільській місцевості та розроблення*

кадастру (P035777), у 2013р. було завершено формування інфраструктури кадастру, що має скоротити термін реєстрації землі з більше, ніж місяць, до майже однієї години (Visser, 2011a; WB, 2013). На сайті *Державного агентства земельних ресурсів України* викладено публічну кадастрову карту,²² що стало важливим кроком до кодифікації земельних прав, хоча згідно заяви чинного зараз Прем'єр-міністра Яценюка у грудні 2014 р., завершення роботи над кадастром потребуватиме додаткових зусиль, бо його наповнення сягає тільки 5% (Government of Ukraine, 2014).

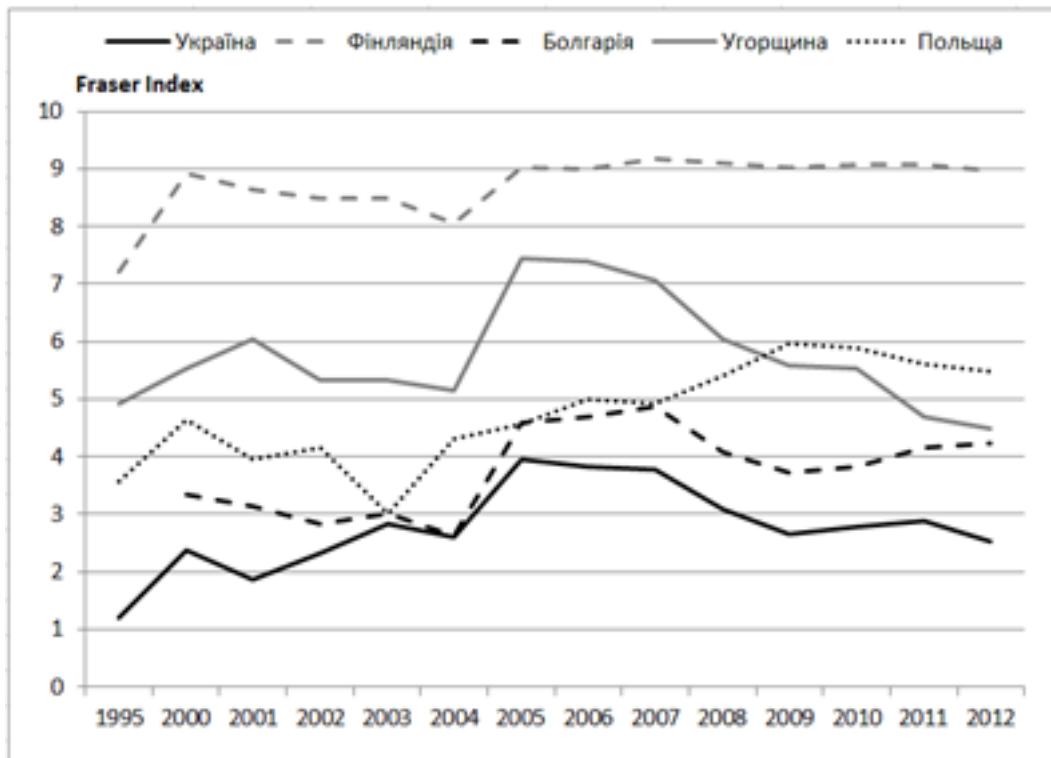
Декілька ініціатив мали на меті вдосконалення транзакцій із землею. Дійсно, оформлення транзакцій, включно з орендою, залишається складною процедурою, що потребує часу. Крім цього, кількість угод сягає від семи до одинадцяти, на різних адміністративних рівнях, у форматі, що значно відрізняється за регіонами, і весь процес може тривати до двох років (Mischenko, 2012). Широке залучення посадових осіб на всіх стадіях процесу оформлення оренди та процедури реєстрації створює багато можливостей для хабарництва. На практиці, затримки та різноманітні примуси спонукають підприємства не завершити весь процес. Задля зменшення вартості транзакцій вже мали місце чи все ще тривають зміни у законодавстві:

- Після ухвалення Закону України №191-VIII щодо дерегуляції, були внесені зміни до Закону України *Про оренду землі*, що зменшило кількість суттєвих положень у договорах оренди проти попередніх 15, а також скасувало п'ять обов'язкових додатків. Зараз залишилися наступні суттєві положення договору: опис об'єкту оренди, включно з його кадастровим номером, місцем знаходження та площею земельної ділянки; тривалість оренди; а також детальний опис орендних платежів (Gide, 2015);
- Згідно Закону України №191-VIII щодо дерегуляції, нотаріуси можуть оформляти договори оренди землі без виконання нотаріальних дій, що має значно скоротити час очікування при правовому забезпеченні безпеки транзакцій (CA, 2015);
- На разі мінімальний строк оренди землі з метою організації товарного сільськогосподарського виробництва, приватного фермерського господарства або сільськогосподарського підприємства, становить сім років, що має стимулювати інвестиції у землю, включно із зрошувальною інфраструктурою. Це має сприяти використанню тривалого сівообігу з метою зменшити користування хімікатами. Максимальний строк оренди залишається – 50 років. (Gide, 2015);
- Проект закону, прийнятий у другому читанні, націлено на полегшення процедур реєстрації, що дозволяє надавати скановані копії документів замість оригіналів та реєструвати володіння землею одночасно з її орендою (CA, 2015).

Проте, майнові права охоплюють значно більше, ніж сама реєстрація права власності. У сфері **захисту права власності**, Україна значно відстала від Фінляндії, яка має один з найвищих рейтингів у світі в царині захисту майнових прав, а також знаходиться позаду Болгарії, Угорщини та сусідньої Польщі (Діаграма 4). Подібно оцінив захист майнових прав в Україні й Фонд спадщини (the Heritage Foundation): злегка попереду Росії, але значно позаду більшості економік перехідного періоду в Центральній та Східній Європі. Як подано далі, це може бути спричинено декількома обмеженнями щодо прав на землю, а також слабкістю судової системи, що ускладнюють реалізацію права власності.

²² <http://map.land.gov.ua/kadastrova-karta>.

Figure 4. Захист майнових прав у вибраних країнах

Source: Джерело: Gwartney et al., 2014.

Законодавство накладає **декілька обмежень** на право володіння землею. Наприклад, *Земельний кодекс 2001* зобов'язує фізичних осіб, які бажають володіти землею, що перевищує площу 100 га, отримати дозвіл від *Державного агентства земельних ресурсів України*. Але головною перешкодою як для реалізації майнових прав, так і для інвестування у сільське господарство, залишається мораторій на продаж землі сільськогосподарського призначення, що набрав чинності у 1992 р., і дію якого було подовжено у 2005, 2008 і 2012 р.р. Мораторій стосується заборони продажу, купівлі та передачі прав на орну землю у приватному володінні. Згідно опитуванню, що мало місце у 2012 р., хоча певна частка населення України висловила занепокоєння щодо можливості швидкої консолідації земельних ресурсів та примусу до продажу землі в умовах вільного ринку, тільки 7% населення дали позитивну відповідь на користь збереження мораторію (Mischenko, 2012).

Мораторій спричинює наявність важливих недоліків:

- **Низький рівень вартості землі:** Максимізація прибутку завдяки додатковим 22 га для великого виробника – це часто замало, а кожна окрема земельна ділянка має тенденцію до нижчої за ринкову прибутковості капіталовкладень (Strohm *et al.* 2010). Закон зафіксував орендні платежі на рівні 3% оціненої вартості землі, що у 2014 р. встановило рівень орендних платежів УАН 2,200-3,000 за гектар на рік. Однак, фермери зазначили, що фактична вартість їх землі наближається до УАН 15,000-20,000 за гектар (Міщенко, 2012). Такий колосальний розрив у ціні демонструє, що фрагментація землі сільськогосподарського призначення знижує можливість впливу власників окремих

земельних ділянок на переговори щодо їх ціни з великим та часом пов'язаним з політикою аграрним бізнесом. Скасування мораторію сформувало би визначені ринком ціни й допомогло би урівноважити очікування з реальністю. Це могло би зумовити приплив інвестицій до великих масивів невикористаної землі,²³ а наявність невикористаних земель також може утримувати ціну землі на низькому рівні;

- **Недосконалість оцінки вартості землі:** Оцінка вартості землі є необхідною складовою процедури оренди землі, але за відсутності ринку, що пропонує рівень ціни, оцінка ускладнюється. Згідно чинного з 2003р. Закону України *Про оцінку земель*, оцінка вартості землі виконується експертами, ліцензованими *Державним агентством земельних ресурсів України*, але остаточну оцінку вартості земельної ділянки ухвалює Рада села, селища чи міста, за місцем знаходження земельної ділянки²⁴ Така нормативна грошова оцінка базується на можливості отримати рентний дохід від будь-якої культури, що може вирощуватися на цій землі, із застосуванням коригування, що враховує родючість землі, місце знаходження, а також інші фактори, що можуть зменшити або збільшити привабливість певної земельної ділянки (Nivevsky and Kandul, 2011);
- **Висока вартість транзакцій з доступу до земельних ресурсів:** Внаслідок мораторію, щоб отримати доступ до землі, бізнес використовує оренду землі. У 2013р., 84,5% землі, що її обробляли сільськогосподарські підприємства, тобто 20,3 млн га орної землі, - це орендовані землі (МАРФ, 2015). Станом на 2009р., у Житомирській області 80% сільських господарств працювали на площі, меншій ніж 100 га, при тому більшість господарств мали 0-50 га (Strohм *et al.* 2010). Таким чином, великі сільськогосподарські підприємства мають укладати контракти з чисельними власниками землі, що супроводжується високим рівнем витрат на транзакції. Один великий агрохолдинг, - *Миронівський хлібопродукт*, - з метою обробляти 280 тис. га, уклав 100 тисяч договорів з власниками землі (Visser, 2011a). На разі оренду дозволено на період до 50 років, і такий строк розглядається як еквівалент володіння землею (Razumkov Centre, 2011). Проте, в реальному житті 90% усієї землі сільськогосподарського призначення орендується з року в рік, і щорічно поновлюються орендні договори на 4,7 млн земельних ділянок у приватному володінні. Такий постійний оборот реєстрації повторної оренди не тільки не стимулює бізнес інвестувати в землю, а й означає, що ресурс економіки вартістю порядку USD 90 млн щорічно втрачає вартість через витрати часу й праці, пов'язаних з процедурою реєстрації (Nizalov, 2014);
- **Обмежений доступ до фінансування:** Дія мораторію гальмує розвиток фінансування сільського господарства через неможливість користуватися заставою землі. Для розв'язання цієї проблеми, у жовтні 2012 р. було створено Державний земельний банк, що мав надавати пільгові кредити виробникам у сільському господарстві з процентною

²³ Велика кількість землі у приватному володінні не використовується (покинута спадщина, незацікавлені власники) або належить до тіньового ринку землі (договори оренди, що не виконуються) (МАРФ, 2015). Понад 7 млн га землі сільськогосподарського призначення буде не задіяно у аграрному виробництві (FAO, 2012). Крім цього. Велику кількість землі обробляють неофіційно, а подекуди й незаконно. Коло одного мільйона земельних ділянок, що становить 3-4 млн га землі, належать померлим власникам. Деякі власники живуть у містах і не віддають свою землю в оренду (IER, 2015).

²⁴ У своїй роботі Нівевський (2011) зазначає, що залучення державних органів може зменшити рівень оцінки землі, за умови використання таких оцінок як бази оподаткування нерухомості.

ставкою на рівні 8-9% річних, але цей Банк було ліквідовано у червні 2014р., ще до того, як він видав хоч один кредит (Kravchenko, 2014);

Мораторій діє тільки стосовно землі сільськогосподарського призначення. Громадяни України можуть **отримати права володіння** землею на наступних засадах: (i) купівля-продаж, дарування, бартер, спадщина чи інша цивільно-правова угода; (ii) безоплатна передача прав на землю у державному чи комунальному володінні; (iii) приватизація земельних ділянок, попередньо наданих у користування; (iv) як оплата у натуральній формі частки нерухомості, право на яку надано законом. Згідно *Земельного кодексу*, іноземним юридичним особам не дозволено володіти землею сільськогосподарського призначення, але вони можуть придбати земельні ділянки не сільськогосподарського призначення, тільки якщо вони вже володіють, купляють або будуватимуть об'єкт нерухомості на цій ділянці (Frishberg and Partners, 2007). Наприклад, можна отримати право володіння землею не сільськогосподарського призначення для цілей, що мають відношення до сільського господарства, таких як переробка агропродукції, з розташуванням подалі від площ її вирощування. Однак, це право буде отримано тільки як супутнє купівлі активів (нерухомого майна) на цій земельній ділянці. Такий стан справ не стимулює інвестувати, бо купівля або будівництво об'єкту стає передумовою володіння землею, а не навпаки. Якщо земельна ділянка не сільськогосподарського призначення стає придатною для вирощування культур, іноземні юридичні особи змушені протягом одного року продати таку ділянку (Frishberg and Partners, 2007).

Компанії можуть отримати **доступ до землі сільськогосподарського призначення** не тільки завдяки правам власності, як йшлося перед цим, а й наступним чином: оренда землі; придбання землі не сільськогосподарського призначення із подальшою зміною її статусу на землю сільськогосподарського призначення; обмін землі не сільськогосподарського призначення на землю сільськогосподарського призначення; участь у схемах, що дозволяють контроль над землею із правом купити її, як тільки мораторій буде скасований; придбання акціонерного капіталу в усталених місцевих агрохолдингах (Visser and Mamonova, 2011a).

Щоб забезпечити права землеволодіння, **управління і розпорядження землею** має бути доступним, надійним і прозорим. Функції центральних і місцевих органів мають бути чітко визначені для підвищення їх ефективності, зменшення корупції та вдосконалення реалізації законодавства і правозастосування. Ефективність управління і розпорядження землею в країні гальмується через монопольну позицію Державного агентства земельних ресурсів України. Офіційно воно виконує функцію нагляду за регуляторною політикою щодо землі, запроваджує бази даних стосовно володіння землею, сертифікує оцінку вартості землі та оцінювачів, а також відповідає за земельний кадастр. Діяльність Агентства скеровує та координує Кабінет Міністрів України за участі *Міністерства аграрної політики та продовольства України* (МАРП). Станом на 2013р., в системі Агентства працювало 10300 осіб, включно з 280 працівниками у Києві, що робило його одним з найбільших відомств у державі. (UNECE, 2013). Довгий час цей орган сприймався як дуже корумпована організація (Lerman, 2014), і цю реальність наступні керівники відомства визнавали на багатьох публічних зібраннях. Широкі дискреційні повноваження Агентства робили можливим його бюрократичне втручання у земельні транзакції та стягнення зборів на додаток до усталених законом. Проект Закону України від 02.12.2014 № 1159 *Про деякі заходи щодо посилення ролі територіальних громад в управлінні земельними ресурсами має на меті децентралізувати управління і розпорядження землею через залучення незалежних місцевих Рад*, може допомогти послабити монопольну позицію Державного агентства земельних ресурсів України.

Подібним чином неефективність судової системи перешкоджає реалізації права володіння землею. Україна залишається майже на останньому місці за Індексом сприйняття корупції

Transparency International у 2014р, - 142 місце з 175 країн. Згідно оцінки незалежності судової системи Світовим економічним форумом (the World Economic Forum), судова система України займає 134 місце поміж 142 країн. Більшість судових розглядів земельних спорів тривають занадто довго, а судові рішення сене завжди виконуються (Mootz, 2010 and Habdank-Kończakowska, 2015).

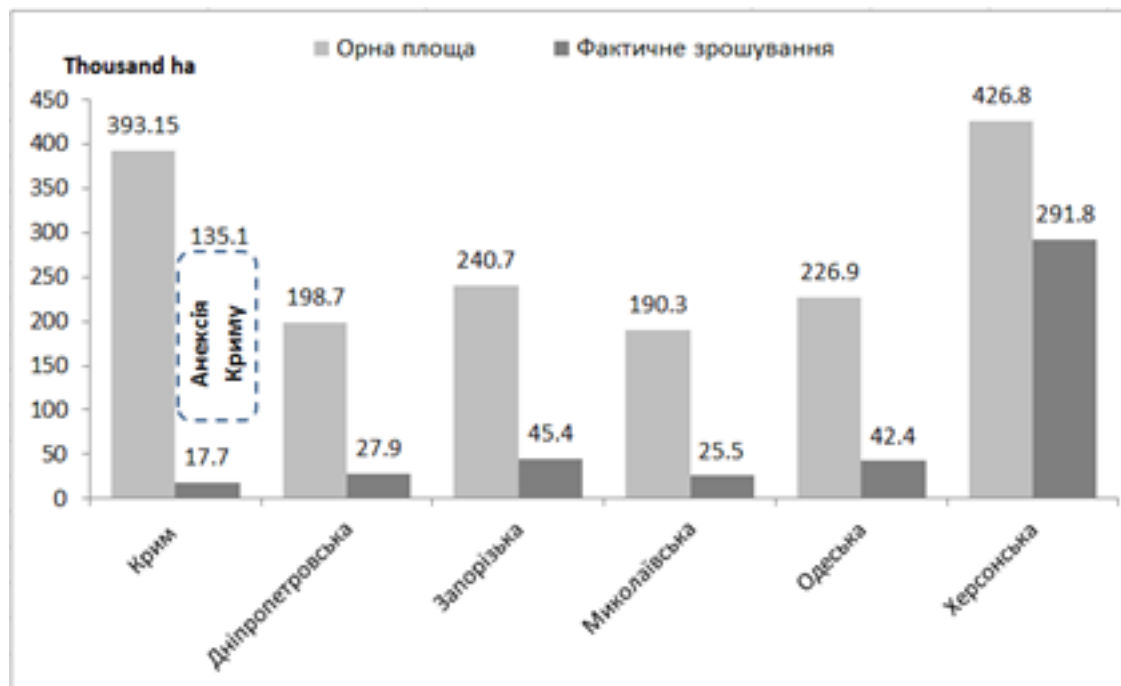
Володіння водними ресурсами

Використання водних ресурсів страждає через недостатність **майнових прав**, бо всі водні ресурси вважаються власність держави, і нагляд за дотриманням прав водокористування виконують державні установи на місцевому рівні. Базовим законом, що регулює водні ресурси, є *Водний кодекс України* від 06 червня 1995 року, до якого додано Закон України *Про питну воду та питне водопостачання* від 10 січня 2002р. Отримання прав водокористування довгий час вважалося трудомістким і забюрократизованим процесом, що потребує чисельних підписів і дозволів (Hellegers, 2005). Крім цього, незалежно від того, що права водокористування можуть надаватися на строк до 25 років, часто їх отримують тільки на період від одного до трьох років (Pavlov, 2004).

Доступність водних ресурсів в Україні не відіграє роль обмеження у сільському господарстві, як в інших місцях у регіоні. (Rouholahnejad *et al.*, 2014). Згідно *Показників розвитку Світового банку* (the World Bank Development Indicators), наявність прісної води на рівні 1167 куб. м на особу виводить Україну на 126 місце серед 179 країн. Ріка Дніпро має басейн, що охоплює 40% та відводить воду на 60-65% земельного масиву України, а шість інших річкових басейнів становлять 170000 км водних артерій (WB, 2008). На додаток до цих водних артерій існують приблизно 3000 природних прісних озер, що займають площу 2000 км². Ці річки та озера живляться середнім річним рівнем опадів 300-600 мм, а рівень опадів з моменту розпаду СРСР постійно зростає і наблизився до 600 мм (FAO, 1997; Global Water Partnership, 2014). На долю сільського господарства припадає 6% загального забору прісної води, на промисловість - 70%, а на домогосподарства - 24% (WB, 2015).

Площа зрошуваних земель далека від свого потенціалу через нестачу відповідної інфраструктури. За часи Незалежності обсяг зрошуваних земель значно скоротився – з 2,3 млн га у 1990р. до приблизно 482000 га. Наявні водні ресурси, особливо у південних регіонах, можуть підтримувати більший обсяг виробництва, ніж їх використання зараз (IWPLR, 2015). Наприклад, навіть така найбільш зрошувана область на півдні України, як Херсонська, має спроможність розширити зрошування площ ще на 135000 га (Діаграма 5). В той час, коли південний регіон вважається найбільш перспективним для розширення зрошування, західний регіон також демонструє потенціал, головним чином завдяки підвищенню рівня опадів та сніжного шару в Карпатах. (Holko *et al.*, 2011).

Figure 5. Наявні та фактично зрошені землі на півдні України, 2014

Source: Джерело: IWPLR, 2015.

Згідно даних *Інституту водних проблем і меліорації* (IWPLR), більшість земель залишаються не зрошеними через незадовільний стан **трубопровідної інфраструктури** у точках водоносного горизонту або у точках водовідведення від джерела води до громади. Як результат, – втрати через просочування сягають 40%,²⁵ а високий рівень споживання електроенергії для водопостачання зумовлений низькою (у порівнянні із новими типами обладнання) ефективністю енергетичного устаткування насосів. Через фінансові труднощі місцевої влади, наявне фінансування є занадто малим для вдосконалення зрошувальної інфраструктури громади. Знос існуючих трубопроводів сполучується із зростанням кількості користувачів води для цілей зрошування, а це ще більше обтяжує функціонуючу інфраструктуру. За оцінками *Інституту водних проблем і меліорації* (IWPLR), процес приватизації тільки у Херсонській області збільшив зростання кількості землекористувачів на зрошуваних площах з 243 до 56773 (IWPLR, 2015).

На рівні сільськогосподарського підприємства, другою причиною недостатнього зрошування часто називають відсутність необхідних дощувальних установок для розбризкування води. Також не вистачає насосів і енергетичного обладнання, і навіть там, де таке обладнання існує, воно значно зношене, тому експлуатують коло 62% насосних станцій та 63% насосних установок (Leidel *et al.* 2012). Сполучення інфраструктури, що деградує, з

²⁵

Слабкість інфраструктури зрошення спричинила водний дістрес в екосистемі, бо через витік, поверхневий стік та недосконале управління водними ресурсами зрошення земельної ділянки потребує більше води, ніж було би необхідно за наявності сучасної герметизованої системи (WB, 2008). Згідно оцінки Інституту водних проблем і меліорації (IWPLR), втрачається приблизно 23% усієї кількості відібраної води. Низька якість інфраструктури зрошення також робить свій внесок у деградацію ґрунтів (NAAS, 2014).

недостатньою комплектацією людськими ресурсами призвело до відносної слабкості фрагментованої системи приватного водокористування: асоціації споживачів тільки започатковують свою діяльність і мають мало спроможності організувати та вдосконалити зрошення. Фермери мають обмежений доступ до фінансування з метою модернізувати обладнання зрошування, і це проблема не тільки фінансової системи, а й правового забезпечення зрошування та спроможності асоціацій користувачів водних ресурсів на місцях. Зростання вартості електроенергії також стає бар'єром у застосуванні зрошення (State Agency of Water Resources, 2015).

Правові питання **землеволодіння** також впливають на водокористування для цілей сільського господарства, бо не вирішені питання майнових прав щодо інфраструктури зрошення на території господарства перешкоджають приватним операторам виконувати необхідний ремонт труб. Короткострокова оренда землі та фрагментоване землеволодіння не передбачають довгострокових інвестицій у нову зрошувальну інфраструктуру, бо вже існуючій на водоносному горизонті від труби до крану зрошування треба перетнути десятки або сотні різних об'єктів власності.

ГЛАВА 3. ТОРГІВЕЛЬНА ПОЛІТИКА

Відкрита, прозора та передбачувана політика торгівлі сільськогосподарською продукцією, як в середині країни, так й поза її межами, підвищує ефективність виділення ресурсів, що сприяє економії на масштабі, зменшує трансакційні витрати, стимулює продуктивність та збільшує окупність інвестицій. Це також допомагає зменшити мінливість ціни та підвищити стабільність на ринках продовольства, що підсилює продовольчу безпеку. У цій Главі проаналізовано загальну торгівельну політику, включно з митами, не тарифними заходами й заходами стимулювання торгівлі. Потім фокус аналізу більш детально зосередиться на торгівельній політиці у сфері сільського господарства, тобто розглядатимуться існуючі торгові угоди та їх вплив на обіг товарів, не тарифні заходи щодо експорту та імпорту сільськогосподарської продукції, а також недавні заходи, націлені на зменшення не-тарифних бар'єрів у торгівлі.

Загальний зовнішній торгівельний оборот

Як і у багатьох країнах, **торгівельне законодавство** в Україні складається з великої кількості законів, постанов і внесених до них змін, починаючи із Закону України N 1697-VII *Про зовнішньоекономічну діяльність*, чинного від 1991р., із наступними змінами, останні з яких внесені у жовтні 2014р. Найбільших змін закон зазнав під час приєднання України до СОТ у 2008р. *Протокол про вступ України до Світової організації торгівлі* ратифіковано Законом N 250-VI (250-17) від 10 квітня 2008р., який був доповнений розпорядженням *Про затвердження плану першочергових заходів щодо виконання зобов'язань України в рамках членства у СОТ*.²⁶ Розпорядження КМУ конкретизувало зміни у торгівельному режимі відповідно до зобов'язань члена СОТ. Україна також була стороною низки регіональних і двосторонніх угод, включно із ПВЗВТ, що має набрати чинність у січні 2016р. Це також впливає на ставки мита.

Мита значно знизилися з 2005р., і простий митний тариф, що стосується усієї продукції, становить в середньому 4,4% починаючи з 2008р. (Діаграма 6). Однак, у 2012 р., держава оголосила про намір провести переговори і переглянути зв'язану ставку мит щодо більше 350 товарів, на які мита були обумовлені в процесі приєднання до СОТ (Auyezov and Miles, 2012). Цей намір не був реалізований після міжнародного протесту, й Україна переглянула своє подання у травні 2014р, але новий Уряд публічно оголосив, що залишає за собою право ініціювати перегляд діючих митних зборів в рамках СОТ протягом трьох років від 1 січня 2015р.

²⁶

Розпорядження Кабінету Міністрів України №1570-р від 17 грудня 2008р.

Figure 6. Застосовані ставки мита на всю продукцію, 1995-2012

Джерело: World Development Indicators.

Приєднання України до СОТ створило підґрунтя для запровадження **ПВЗВТ**, і дозволило ЄС укласти регіональну угоду з Україною. У 1997р. було започатковано перемовини щодо Угоди про асоціацію з ЄС, а за цим у 2008р. розпочалися технічні переговори щодо ПВЗВТ. Згідно даних Державної служби статистики України, наприкінці 2000х років ЄС випередил Росію і став найбільшим торговельним партнером України. Метою ПВЗВТ було розвинути цей тренд та сформувати спільний економічний простір; сприяти у наближенню законодавства України до торговельного законодавства ЄС, і цей процес, що триває з 2004р., при усуненні залишку формальних бар'єрів у торгівлі між двома партнерами. У квітні 2014р., тимчасово було скасовано більшість імпортних мит ЄС на українську сільськогосподарську продукцію згідно Регламенту ЄС No. 374/2014, а низку тарифних квот було встановлено на стратегічні товари, до яких належать пшениця, кукурудза та ячмінь, свинина, курятина, яловичина та молокопродукти (Agra Europe, 2015). У жовтні 2014р. внесені до Регламенту No. 374/2014 зміни продовжили дію торгових преференцій до кінця грудня 2015р. Ці преференції будуть включені до повномасштабної угоди про вільну торгівлю в рамках положень Угоди про асоціацію.

В рамках домовленостей, кінець кінцем Україна та ЄС скасують майже всі мита в торгівлі: з охопленням більше 97% митних позицій та понад 95% обсягу двосторонньої торгівлі. Протягом першого року ЄС скасує імпортне мито на більшість товарів, - а це до 99% митних позицій, з подальшим зниженням мит у наступні сім років. Для України розроблено більш повільний графік скасування імпортних мит, - протягом періоду від трьох до десяти років, - з перехідним періодом до десяти років для таких товарів, як легкові автомобілі та деяка сільськогосподарська продукція (MEDT, 2015). На ці товари Україна частково зменшить митні ставки майже на 60% протягом десятиріччя. До певної кількості товарів, в залежності від їх специфіки, буде надано безмитний доступ.

В той час, коли тарифи стійко йшли донизу, переважали **не тарифні заходи** (NTM) у сполученні із спадом у торгівлі через ембарго Росії, і це все ще становить проблему. До 2014р.

проявом дискримінації імпорту іноземних товарів було використання декількох типів не тарифних заходів, і така тенденція була особливо помітною у першому десятилітті перехідного періоду (Bodenstein *et al.* 2003), проте, вона все ще присутня. У роботі Мовчан (2008) не тарифні заходи в Україні (NTM) рознесені на три категорії:

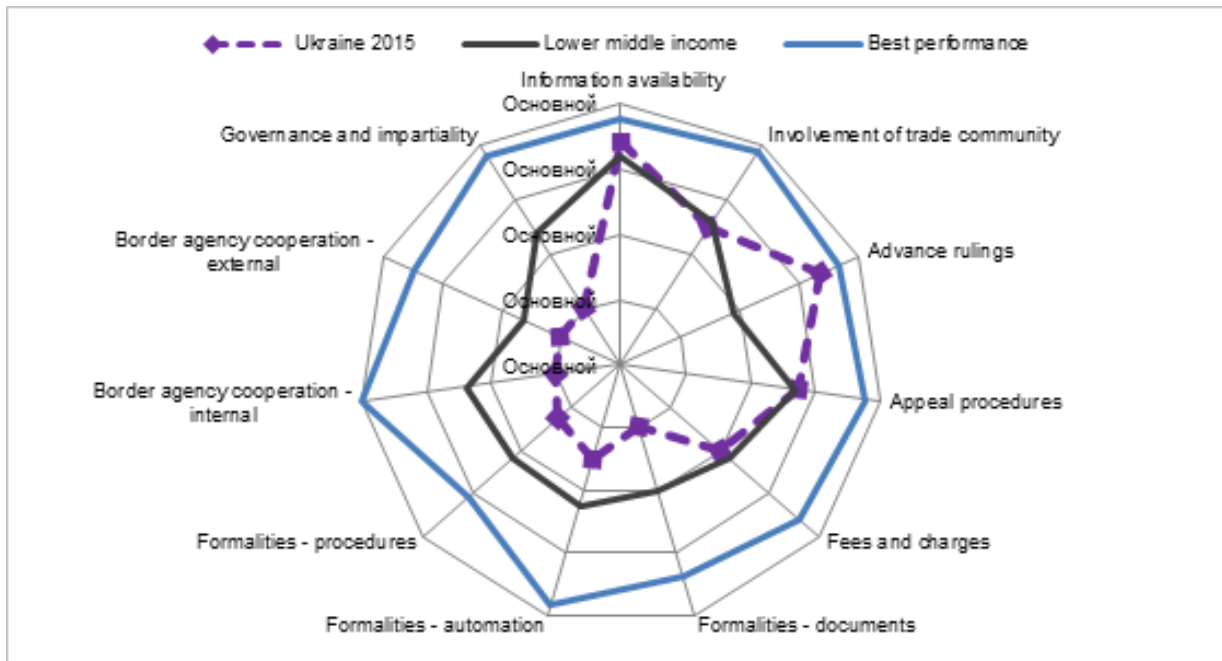
- Постійні або прямі бар'єри у торгівлі, включно із квотами, ліцензіями та антидемпінговими заходами, а також бар'єри у сфері конкуренції;
- Бар'єри у сфері охорони здоров'я, включно із санітарним та фіто санітарним регулюваннями (СФЗ), технічними регламентами, обов'язковою сертифікацією та ветеринарним інспектуванням;
- Митні заходи, наприклад, адміністративні вимоги та вимоги до документації від митної служби на кордоні, включно із передоплатою митних зборів і податків для пропуску партії товару.

Не тарифні заходи добре відображені у Показниках сприяння торгівлі, які формує ОЕСР. Ці показники продемонстрували, що Україна відповідає результатам країн із середнім рівнем доходів або перевищує їх за наступними напрямками: наявність інформації (публікація інформації стосовно торгівлі, включно з викладеною в Інтернеті; функціонування підрозділу обробки запитів і нотифікацій); залучення торгівельної спільноти (консультації з трейдерами); попередні рішення (отримання трейдерами попереднього узгодження адміністративними органами щодо класифікації, походження, методу оцінки митної вартості, і т. ін. стосовно конкретних товарів в момент їх везення; правила і процедури, що стосуються таких узгоджень); процедури апеляції (можливості та способи оскаржити адміністративні рішення прикордонної служби), а також комісійні та збори (заходи регулювання рівня комісійних та зборів у сфері імпорту та експорту) (Діаграма 7).

За період 2013-2015р.р. покращилися показники щодо наявності інформації, апеляційної процедури та автоматизації (електронний обмін даними; автоматизована процедура перетину кордону; користування методом управління ризиками). Певні передні позиції втрачені у сфері залучення торгівельної спільноти, щодо комісійних і зборів, спрощення і гармонізації документації, уніфікації процедур, співробітництва прикордонних агенцій (внутрішніх і зовнішніх), а також щодо державного управління та неупередженості. На інших напрямках результати залишилися стабільними.

Figure 7. Показники України у сфері сприяння торгівлі: показники розроблені ОЕСР, 2015

Останні наявні дані, де 2=найкращий результат

Примітка: Аналіз виконаний на базі останніх наявних даних станом на травень 2015 р. та низки показників, сформованих для країн поза територією країн-членів ОЕСР в публікації Trade Facilitation Indicators: The Potential Impact of Trade Facilitation on Developing Countries' Trade (OECD Trade Policy Paper No. 144, 2013). "Найкращий результат" визначає середнє значення верхнього квантилю для кожного проаналізованого напрямку сприяння торгівлі по всім наявним в базі даних країнам.

Торгівля сільськогосподарською продукцією

Сільське господарство залишається рушійною силою української економіки, і його частка в експорті у 2014р. становила 18,2%, переважно продукти рослинництва (Діаграма 8). Обсяг **експорту сільськогосподарської продукції** подвоївся порівняно із 2005-2012р.р., і загальмував тільки у період глобальної фінансової кризи 2007-2008 р.р. та політичних подій 2013 і 2014 років. За період 2004-2013р.р. вартість експорту сільськогосподарської та харчової продукції зросла більше ніж у чотири рази, а частка цієї продукції у загальному обсязі експорту майже потроїлася з 9,8% до 26,3% (Agricistrade, 2014). За період 2000-2011р.р. або соняшникова олія, або пшениця залишалися експортним товаром найвищої вартості, із відповідною тенденцією найбільш поширеного вирощування соняшника і пшениці. (Таблиця 4). У 2009р. під кукурудзою знаходилося 6,4% усієї орної землі, її виробництво різко зросло у 2011 р. із поширеним використанням гібридного насіння, що набагато підвищило врожайність.

Figure 8. Вартість агропродовольчого експорту, 2006-2014

Source: Примітка: Продукція рослинництва включає сажанці та інші дерева, овочі, їстівні фрукти та горіхи, зернові, борошняні продукти та насіння олійних культур; живі тварини та продукти тваринництва охоплюють живих тварин, м'ясо та м'ясні субпродукти, рибу та ракоподібних, молоко і молокопродукти, яйця, мед та інші продукти тваринного походження; оброблені харчові продукти включають продукти, що містять м'ясо чи рибу, цукор і кондитерські вироби з вмістом цукру, продукти з вмістом какао, крупи або овочі, алкогольні та безалкогольні напої, уксус і тютюн.

Джерело: Державна служба статистики України.

Table 3. Важливі категорії експорту сільськогосподарської продукції, 2014

Товар	Вартість млн USD	Кількість тис.т	Вартість одиниці USD за т
Соняшникова олія	3550,60	4336,90	818,69
Кукурудза	3350,70	17,56	190851,30
Пшениця	2290,70	10543,69	217,26
Ячмінь	841,90	4165,88	202,09
Кондитерські вироби з вмістом цукру	123,90	67,48	1836,02
Сир	120,10	19,46	6172,84
Насіння соняшника	43,90	73,90	594,07
Круп'яні та зернові продукти	10,80	29,73	363,29
Просо	10,20	44,18	230,89
Жито	9,30	58,89	157,91
Рис	2,40	3,88	618,68
Овес	1,60	8,98	178,09

Джерело: Вартість одиниці – це вартість у поточних USD цінах, поділена на експортовану кількість, згідно визначення FAOSTAT.

Джерело: Державна служба статистики України

ПВЗВТ розроблена з метою подальшого зниження мит приблизно до 80% тарифної позиції України з ЄС, що знизить високий рівень мит ЄС (максимальний адвалорний еквівалент конкретного ввізного мита у 600%) до нуля, стосовно агропродовольчого імпорту. За оцінками ЄС, коли це поетапно запрацює, вартість пільг, що їх отримає Україна відносно своєї сільськогосподарської продукції становитиме USD 438 млн, і ще USD 70 млн становитимуть пільги для продуктів сільськогосподарської переробки (European Commission, 2013). За оцінками *Інституту економічних досліджень та політичних консультацій (ІЕД)*, Україна збільшить експорт сільськогосподарської продукції та продовольства майже на 20%, при основних здобутках від торгівлі тютюном, зерновими і м'ясом. Крім того, на 7% збільшиться імпорт сільськогосподарської продукції, що супроводжуватиметься торгівлею товарами, якими раніше сторони не торгували (Ryzhenkov *et al.*, 2013).

У 2012р. Україна ратифікувала **Угоду про вільну торгівлю** з країнами СНД, - Вірменія, Беларусь, Казахстан, Киргизстан, Молдова, Росія й Таджикистан стали сторонами цієї Угоди. Окрім дотримання вже існуючого режиму безмитної торгівлі, сторони взяли на себе такі зобов'язання: не збільшувати ввізні мита на товари, не охоплені вільною торгівлею; не застосовувати будь-які нові обмеження у взаємній торгівлі; скасувати усі кількісні обмеження щодо вільної торгівлі відповідно до усталених графіків, окрім визначених Статтею XI Генеральної угоди про тарифи й торгівлю (GATT); а також дотримуватися графіка запланованих скасування експортних мит ((OECD, 2013a). На додаток Україна уклала Угоду про вільну торгівлю з Європейською асоціацією вільної торгівлі (EFTA) і двосторонні торгівельні угоди з Чорногорією та Республікою Македонія.

У кожному випадку вплив цих угод на торгівлю продукцією сільського господарства є різним:

- Торгівля продукцією сільського господарства між Україною і країнами СНД зросла, в термінах вартості, на 4% протягом 2013р., тоді як експорт збільшився на 0,3%, а імпорт - на 16,1%, в термінах вартості;
- Обсяг імпорту з EFTA збільшився на 7,3%, при найбільшому зростанні імпорту сільськогосподарської продукції з Ісландії – на вражаючі 57,6%. Проте, експорт сільськогосподарської продукції зменшився приблизно на 12,9% протягом 2013р., хоча експорт сільськогосподарської продукції до Норвегії зріс на вражаючі 74,5%, в термінах вартості. За даними Мінагрополітики, асортимент і обсяг продукції – невеликі, здебільше це фрукти, горіхи, насіння соняшника та відходи харчової промисловості;
- Через менший розмір Чорногорії та Македонії, торгівельні здобутки були скромними, але Македонія була дуже популярним напрямом серед українських експортерів – 250% зростання між 2012 і 2013 р.р. (MAPF, 2015).

Крім цього, *Мінагрополітики* сприяє укладанню та реалізації угод про вільну торгівлю (ЗВТ) з Канадою, Туреччиною, Сербією, Ізраїлем, і В'єтнамом.²⁷ *Мінагрополітики* вважає Туреччину головнішим пріоритетом через те, що загальний обсяг експорту України до цієї країни становить майже 15% від експорту до ЄС у 2013р. Експорт сільськогосподарської продукції міг би бути більшим, але тарифний протекціонізм Туреччини залишається на високому рівні – середньозважене обов'язкове мито на сільськогосподарську продукцію становить 61%. Йдуть перемовини стосовно ЗВТ і з Йорданією, Єгиптом, Албанією та Південною Кореєю. (МАРФ, 2015). На додаток, перелік товарів сільського господарства, що може експортуватися до Китаю, який на разі обмежений зерновими, насінням рапсу і бобами сої, в наступні місяці має бути розширений (ЕВА, 2015).

Незалежно від цих здобутків із зниженням мит, в останні роки фокус уваги змістився від мит до **не тарифних заходів** (НТЗ = NTM), бо прямі НТЗ довгий час переважають у сільському господарстві, ніж у більшості галузей. Закон України *Про зовнішньоекономічну діяльність* залишає право періодично застосовувати ліцензування та експортні квоти. Продовольча безпека постійно називається причиною введення обмежень на експорт сільськогосподарської продукції. Якщо *Мінекономрозвитку* визначає, що існує диспропорція щодо певного товару, міністерство повідомляє це Кабінету Міністрів, який ухвалює перелік товарів, що підлягають експортним обмеженням на певний рік. НТЗ можуть справляти значний вплив на товарообіг (Вставка 3)

Прямі НТЗ націлені зокрема на **експорт зернових**. У 2006 р. рішення Кабінету Міністрів ліцензувати експортерів зерна трансформувалося у систему квот після опору приватних учасників ринку, які на знак протесту наклали заборону на експорт зерна (Crane and Larrabee, 2007). Система квот призвела до зростання ціни борошна й хліба і створила потужну перешкоду інвестиціям у зернову галузь, бо зернові елеватори були переповнені зерном, яке не можна було експортувати. Систему квот скасували у 2008р. в рамках приєднання до СОТ, але у жовтні 2010р., Кабінет Міністрів проголосував за рішення про повернення квот і ліцензій на експорт зерна (Krasnozhan, 2011b).

У 2011р. через протест приватних виробників обмеження на експорт зерна скасовано і трансформовано у податки на експорт та систему *Меморандуму про взаєморозуміння*, яку запроваджено у 2012р. (Götz et al., 2013). Така система дозволяє державі встановлювати для головних виробників рівень пропозиції та експорту зерна. Це переносить функцію моніторингу експорту на найбільших агропереробників, але залучає державу до визначення необхідного рівня внутрішнього споживання зерна. На практиці, через добрі врожаї 2012-2014р.р., жодні обмеження не застосовувалися до експорту зерна (Stamon and Raiser, 2006).

Крім цього, політика відшкодування ПДВ та звільнення від його сплати залишається неясною та непередбачуваною. Існуючий режим ПДВ щодо експорту зернових, насіння соняшника та лубових культур звільняє правомочних експортерів від сплати ПДВ, що робить непотрібним його відшкодування. Таке звільнення було запроваджено у 2011р. із строком чинності до 1 січня 2014р., однак його дію було продовжено до 1 січня 2018. Проте, у липні 2011р. набрав чинності закон, яким внесено зміни до Податкового кодексу, згідно якого було

²⁷ Міністр аграрної політики і продовольства України, Олексій Павленко, (*примітка перекладача: оригінал цитати російською мовою*) 'Україна має підписати ЗВТ із Канадою, Ізраїлем, Туреччиною та іншими країнами, АПК-Інформ, 18 березня 2015р.,

http://www.apk-inform.com/en/news/1043425#.Vtf_VfmUeSo.

повернено відшкодування ПДВ (але не звільнення) експортерам-виробникам або першим покупцям зерна, тобто тільки коли зерно вирощено на землі, якою вони володіють чи постійно обробляють, або якщо зерно куплено безпосередньо у виробників зерна (Kulyk et al., 2014) У березні 2014р. це положення втратило чинність через прийняття Закону України № 1166-VII *Про запобігання фінансової катастрофи та створення передумов для економічного зростання в Україні*, яким тимчасово відновлено звільнення від сплати ПДВ всіх експортерів зерна, за винятком виробників. Ця політика мала силу до 31 грудня 2014р., але у 2015р. були додані роз'яснення щодо цієї процедури, згідно якої виробники та перші покупці втратили право на відшкодування ПДВ і мали сплачувати ПДВ на свій експорт (МАРФ, 2015). У проекті нового законодавчого інструменту запропоновано відшкодувати виробникам і першим покупцям відповідно 100% і 50% (СА, 2015). З цим процесом пов'язане й питання затримки повернення ПДВ. У липні 2013р., заборгованість з повернення ПДВ складала УАН 4,5 мільярда, а в судах розглядалися справи щодо відшкодування ПДВ на загальну суму УАН 11 мільярдів. Отримання відшкодування супроводжувалося закидами хабара, і є дані, що шахрайство коштувало державі приблизно від USD 1,33 мільярда у 2014р. (OECD, буде опубліковано).

Щорічні квоти на деяку імпорту сільськогосподарську продукцію створюють непевність. З 2010р. встановлена квота у 267800 т на імпорт тростинного цукру-сирцю. Імпортне мито становить 2% від митної вартості тростинного цукру-сирцю в межах квоти і 50% за межами квоти (FAO, 2013). Імпортери цукру мають отримати ліцензію у *Мінекономрозвитку*, яка підлягає ухваленню *Агентством державного резерву та Мінагрополітики*. Це - дискреційна політика, бо у 2013р. квоту не вводили, а імпортне мито у 2% стосувалося усього імпорту цукру. На додаток, у лютому 2015р., Україна застосувала положення ГАТТ. Що дозволяють на спеціальні заходи для стабілізації платіжного балансу. Було введено надбавку до ввізного мита на рівні 5% -10% стосовно всіх імпортних товарів на період 12 місяців. Максимальний рівень надбавки у 10% застосовується до імпорту всіх агропродовольчих товарів (OECD, 2015c).

У 2012р. 2280 митних позицій сільськогосподарської та супутньої продукції зазнали 46000 випадків застосування **не тарифних заходів: санітарні, фіто санітарні та митні НТЗ** (Ryzhenkov et al., 2013). На додаток до перелічених вище прямих НТЗ найчастіше застосовують: (i) НТЗ у сфері охорони здоров'я: ліцензування експортної та імпорتنної діяльності (алкоголь і продукти тютюну), різні СФЗ і ТБТ, державна реєстрація і дозволи на імпорт певних продуктів (наприклад, пестицидів), дискреційне та автоматичне ліцензування, а також великі збори, пов'язані із сертифікацією і ліцензуванням; (ii) митні НТЗ: експортні ліцензії, обов'язкове вивезення певних продуктів, вироблених за давальницькою схемою (Taras, 2008). Найвищий рівень НТЗ стосується імпорту живих тварин, певно через високий рівень фіто-санітарних обмежень (Ryzhenkov et al., 2013).

Вох 3. Кількісне вираження наслідків не тарифних заходів (НТЗ)

Вплив не тарифних заходів на імпорт і експорт сільськогосподарської продукції знайшов кількісний вираз в аналізі, що його виконав Центр соціальних та економічних досліджень (CASE) у 2014р. Аналіз продемонстрував, що адвалорний еквівалент (AVE) бар'єрів щодо імпорту продукції сільського, лісового і рибного господарств становить 166% з боку 28 країн ЄС, а AVE стосовно експорту цієї продукції становить 103%. Якби на сільськогосподарську продукцію, що експортується з України, було встановлено еквівалентне середнє мито, це становило би 103% вартості експортних товарів. Таке еквівалентне мито на імпорт, при тому, що його рівень є неймовірно високим у порівнянні з офіційними митами в Україні, фактично є доброю новиною для ЄС 28, тому що AVE на сільськогосподарську продукцію з Росії та Євразійського митного союзу (ECU) є ще вищим: 169% стосовно Росії і значно вище - 238% - стосовно ECU. Таким чином, не тарифні бар'єри України у сфері сільського господарства в дійсності не надавали перевагу одному ринку над іншим, а рачей ставило у невідгудну позицію усіх торгівельних партнерів України.

Джерело: CASE, 2014

Новий Уряд почав **долати** чисельні не тарифні бар'єри:

- Протягом останніх двох років кількість не тарифних заходів, що стосуються імпорту, зокрема, тварин та продуктів тваринництва, скоротилася завдяки наближенню до законодавства ЄС. Закон України №191-VIII "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення умов ведення бізнесу (дерегуляція)" усунув вимогу наявності дозволу на імпорт певних товарів, включно з тваринами, продуктами тваринництва, репродуктивними матеріалами, біологічними препаратами, патологічними препаратами, речовинами і препаратами ветеринарного призначення, харчовими додатками, преміксами чи кормами (Ostapenko *et al.* 2014);
- Для виконання ветеринарних процедур на кордоні було створено орієнтовану на ризик систему, що виконує класифікацію товарів за ризиками відповідно до *Рішення Європейської комісії 94/360*.²⁸ Цей крок має обмежити інспектування на кордоні тільки інспектуванням тварин і тваринних продуктів із найвищим ризиком;
- Станом на листопад 2013р., органи державної влади гармонізували 65% українських санітарних і фіто санітарних (СФС) стандартів з європейськими SPS стандартами, а також 40% стандартів у харчовій промисловості;²⁹
- Закон України *Про Митний тариф України*, що був прийнятий у 2013 р. і набрав чинності 1 січня 2014р, має на меті гармонізувати номенклатуру товарів і документацію у сфері зовнішньої торгівлі з міжнародними стандартами, а також уніфікувати митне очищення.

²⁸ Наказ Головного державного інспектора ветеринарної медицини №3, 15.01.2014

²⁹ Міністр аграрної політики і продовольства України Микола Присяжнюк оголосив це наприкінці 2013р., цитата: 'Більше половини міжнародних стандартів у АПК прийняті в Україні - Присяжнюк', Укрінформ, 19 листопада 2013р., http://www.ukrinform.ua/eng/news/prysiazhniuk_more_than_half_of_international_agro_industry_standards_adopted_in_ukraine_313176.

- У 2012р., згідно нового *Митного кодексу*, зроблено спробу спростити процедури митної оцінки вартості та запровадити електронні декларації. Таке системне вдосконалення могло диспропорційно спрацювати на користь сільськогосподарського сектору (Риженков *et al.*, 2013). Процесу оцінки вартості все ще потрібна більша прозорість, щоб уникнути завищення вартості імпорту сільськогосподарської продукції задля отримання більших доходів від податку. (US State Department, 2014). Електронна система оброблення ПДВ працювала у тестовому режимі з 1 січня до 30 червня 2015р., а 1 липня 2015р. цю систему успішно запущено на постійній основі (Maydanyk, 2015).

Ці процеси знаходяться на ранній стадії, а управління митницею потребуватиме подальшого реформування для зменшення тягаря на імпортерів і експортерів сільськогосподарської продукції. Реформі митниці може допомогти донорська підтримка, але *Місії Європейського Союзу з прикордонної допомоги Молдові та Україні (EUBAM)* наказано завершити свою діяльність наприкінці листопада 2015р. після того, як її мандат вже було подовжено тричі.

ГЛАВА 4. РОЗВИТОК ІНФРАСТРУКТУРИ

Добре розвинута інфраструктура у сільській місцевості, до якої належать системи зрошування, транспортування та складування, а також надійний доступ до енергії, можуть сприяти залученню приватних інвесторів у аграрний сектор і підвищити його конкурентоспроможність. У цій Главі проаналізовано стан інфраструктури виробництва, зберігання, транспортування, енергетики, а також існуючі документи політики, що передбачають вдосконалення інфраструктури.³⁰

Виробництво і зберігання продукції

Стосовно **продукції рослинництва**, значних інвестицій потребують три важливі складові сектору інфраструктури: зрошення, складські потужності для зерна і тепличне господарство.

Як вже було зазначено у Главі 2, **інфраструктура зрошення** стримує зростання сільськогосподарського виробництва. Відновлення зрошувальних каналів на півдні України, що швидко руйнуються, має стати пріоритетним напрямом розширення виробництва сільськогосподарської продукції.

Зерносховища відіграють вирішальну роль уздовж усього ланцюга постачання, від виробників до посередників, переробників, логістичних компаній та експортерів, з метою уникнути псування й втрат. Наявність відповідних потужностей зберігання формує різницю між прибутками й збитками. Згідно оцінок,³¹ Україна мала спроможність зберігати приблизно 40,1 млн т зерна у 2011р., що на 70% більше, ніж у 2001 р.(Acs *et al.*, 2013). Але розповсюдженість зерносховищ із горизонтальною підлогою (порівняно до зерносховищ-бункерів або елеваторів), у сполученні з нестачею потужностей, низькою ефективністю технологій сушіння та недоліками транспортної системи, спричинює необхідність подвоїти складські потужності України до 2020р. (Styozhka, 2014).

Інвестиції останніх років були зроблені переважно приватним сектором. Найбільші зерносховища належать державі, яку представляє, наприклад, *ПАТ Державна продовольчо-зернова корпорація України* (Kobuta *et al.*, 2012). Решта складських потужностей побудована іноземними агробізнесами, включно із *Archer Daniels Midland Co.*, *Cargill*, та *Louis Dreyfus Commodities Group* (Bunge, 2014). Агрохолдинг *Nibulon* зробив значні інвестиції в об'єкти зберігання, сконцентровані на складах у портах. У 2011р., на підтримку експорту зернових до Єгипту, приватні компанії побудували два зернові термінали у портах Херсона та Миколаєва, а також друге зерносховище-бункер у Херсоні потужністю завантаження три мільйона тон і здатністю відвантажувати залізницею 350 т на годину або 300 т на годину автошляхами (Riabko, 2014). Потужність зернових терміналів виросла с майже 7 млн тон на рік у 1998-1999р.р. до 47,1 млн тон на рік у 2012-2013р.р., при чому більшість інвестицій зроблено в останні п'ять років (Agricistrade, 2014).

³⁰Для отримання більш детальної інформації щодо інфраструктури транспорту та енергетики, прохання звернутися до (OECD, forthcoming).

³¹Не існує офіційних даних щодо загальної потужності зернових елеваторів, бо виробники і переробники зерна на зобов'язані звітувати про розмір їх складських об'єктів.

Держава визнає зростання потреб у об'єктах складування й досягла певних успіхів щодо зниження вартості зберігання зерна та усунення перешкод інвестуванню в складську інфраструктуру. Після ухвалення закону України No. 191-VIII щодо дерегуляції, склади для зерна вже не мають проходити процедуру сертифікації, і зернові продукти вже не потребують сертифікації їх якості, що відкриває ринок зберігання зерна та скасовує вимогу, яку часто порушували замість її виконання (GAIN, 2015). Це також стає джерелом значної економії коштів законослухняних підприємців: аграрні компанії витратили понад USD 312000 на сертифікацію зернових бункерів у 2012р., а понад USD 15 млн було витрачено на сертифікацію якості зерна з 2011р. по 2012р. (WB, 2014b). Таким чином, ринок зберігання зерна і насіння може стати відмінним напрямом міжнародного інвестування, особливо коли українські виробники зерна віддають перевагу іноземним технологіям збереження зерна (US Department of Commerce, 2014).

Протягом останніх десятиріч **тепличне господарство** розширювалося, але якість теплиць залишається незадовільною. Тепличне господарство з'явилося в Україні після розпаду СРСР. Це забезпечувало цілорічне виробництво основних овочів, - томатів та огірків, - а також більш екзотичної продукції – бананів (Rozendaal, 2013). За часи Незалежності цей сектор демонстрував повільне, але стабільне зростання (за оцінками, - майже 5% на рік), за підтримки інвесторів з Нідерландів, завдяки їх визнаній позиції як світових лідерів у цій технології. Теплиці під пластиком і склом займали площу майже 8500 га, і ще 6000 га були покриті тунельними теплицями під плівкою. Проте, якість тепличної інфраструктури залишається незадовільною, бо у 2011р., тільки 60 га теплиць могли вважатися сучасними (Duis and Streljok, 2011). Енергоефективність залишається нагальною проблемою тепличного господарства, бо вартість енергії може сягати 60% усіх видатків тепличного хазяйства (AgriEvent, 2014). Для задоволення колосального внутрішнього попиту на огірки й томати, потрібні інвестиції в енергоефективні технології.

У сфері **тваринництва** певна підтримка держави забезпечила розвиток виробничих потужностей великих хазяйств, а зараз інвестицій потребують об'єкти переробки і зберігання, особливо бойні худоби. У 2011р. держава ухвалила програму інвестування у будівництво і реконструкцію виробничих потужностей тваринництва, в рамках якої інвестори мали право на відшкодування до 50% вартості ремонту/будівництва об'єкту. Ця програма, реалізація якої тривала до 2014р., мала результатом зростання виробництва тваринної продукції великих молочних хазяйств, здатних повною мірою скористатися такою компенсацією, і зараз ці хазяйства поставляють 30% молочної сировини. Мережа державних боєнь худоби складається з 18 боєнь у 17 областях, але ці підприємства оснащені застарілим обладнанням, працюють за застарілими технологіями і є дуже неефективними щодо процесу утилізації відходів (Kalnitskaya, 2013). Залучення приватних інвестицій є важкою справою через те, що прибутковість інвестицій у незалежні бойні худоби становить в середньому -15%. Як відокремлене підприємство, бойня не може конкурувати з вертикально інтегрованими об'єктами переробки м'яса, що здатні зменшити свої видатки і субсидувати власний процес забою худоби. Великі виробники не займаються власним холодним зберіганням м'яса, і цей напрям залишається відкритим для інвестицій, але відповідного фінансування не вистачає (FAO, 2014a).

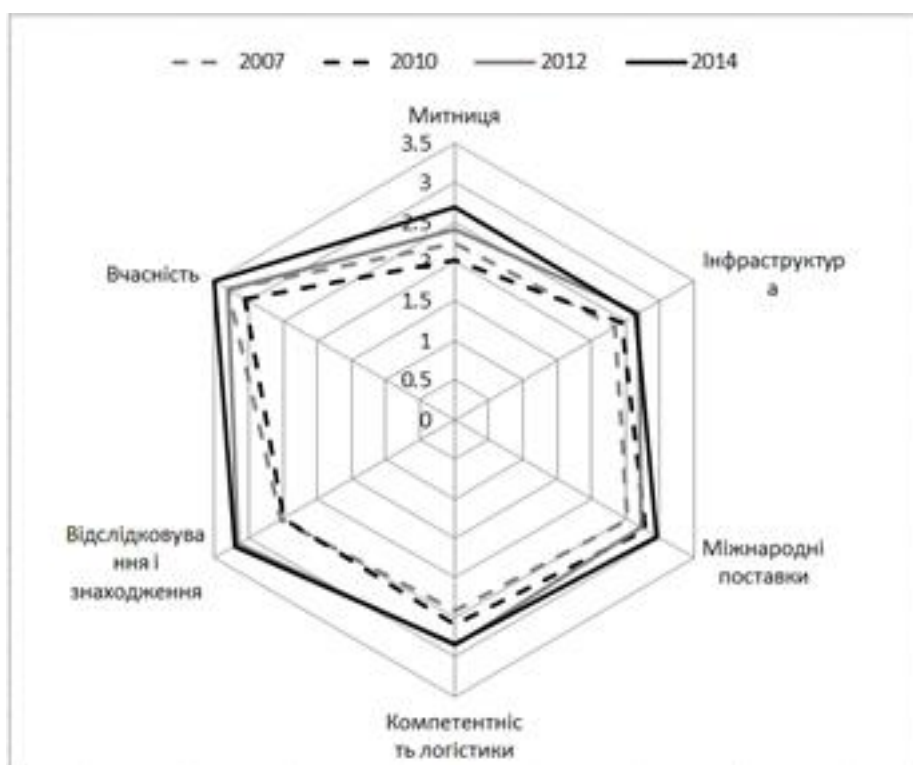
Транспорт

Україна підвищила свій рейтинг в термінах результативності логістики, спроможність і якість фізичної інфраструктури країни часто залишаються неадекватними. Згідно індексу результативності логістики *Світового банку*, Україна різко піднялася до 61-го місця у 2014р. з 102-го у 2010р., що є вражаючим здобутком тільки за чотири роки. Значне покращення

торкнулося кількох важливим сфер логістики, задіяних у торгівлі продукцією сільського господарства, включно з легкістю організації відвантаження за конкурентними цінами, компетентністю та якістю послуг логістики, зокрема, операторів транспорту, а також здатність відслідковувати рух та місцезнаходження вантажів. Однак, найнижче оціненими складовими LPI стали інфраструктура та митні процедури (Діаграма 9).

Вартість логістики транспортування зерна з українських хазяйств до портів Чорного моря приблизно на 40% вища видатків на такі послуги у Франції та Німеччині та приблизно на 30% вища, ніж у США. Результат цього – фермери України отримують меншу частку світових ринкових цін. Неотримані доходи становлять суму в межах USD 600 - 1 600 мільйонів кожного року. Такий високий рівень видатків на логістику можна пояснити нестачею чіткого регулювання; рівнем управління державними фінансами, що є нижче оптимального; недостатність інвестицій у залізничний транспорт, а також занадто поширене використання автоперевезень (WB, 2015b).

Figure 9. Індекс результативності логістики, 2007-2014

Source: Джерело: WB, 2014a.

У торгівлі продукцією сільського господарства великою мірою задіяна добре розвинена **мережа залізниць**. Україна експлуатує одну з найбільш щільних залізничних мереж, що займає восьме місце у світі після таких країн Західної Європи як Німеччина і Франція (OECD, 2013b). Коефіцієнт використання української мережі, що виконує пасажирські та вантажні перевезення, - втричі вищий, ніж у подібних мереж в ЄС (Ojala, 2010). Залізничним транспортом відправляють більшості партій сільськогосподарської продукції, особливо зерна; у 2012р. 70%

поставок зерна та 67% усіх вантажів доправлялися залізницею, і ще 27% вантажів транспортувалося дорогами, і тільки 3% вантажів доставляли річковим транспортом (Acs *et al.*, 2013). Крім цього, обсяг продукції сільського господарства, перевезений залізничним транспортом, подвоївся за останні чотири роки – з 12,2 млн т у 2010р. до 25,2 млн т у 2014р. Тільки за вересень 2014р. державний оператор залізниці навантажив зерном 43200 залізничних вагонів, що становить 2,8 млн т, - на 50% більше, ніж за такий період у 2013р. (Ukrzaliznytsia, 2014).

Прискорене зростання попиту на транспортування зерна, на жаль, не задовольняється відповідним зростанням пропозиції. **Монополію держави на перевезення залізницею**, яку уособлює *Укрзалізниця*, часто називають перешкодою розвитку торгівлі продукцією сільського господарства:

- Як й інші державні підприємства (ДП), *Укрзалізниця* залежить від фінансування Державного бюджету і не спромоглася побудувати нові колії або збільшити кількість вагонів-зерновозів. Дійсно, при середньому віці вагона-зерновоза приблизно 30 років, в наступні роки планується вивести з експлуатації велику кількість одиниць рухомого складу, що збільшить нестачу пропозиції;
- Така монопольна позиція призвела не тільки до недостатності інфраструктури, а й відображується у високих цінах для споживачів. У другому кварталі 2013р., видатки на транспортування пшениці з поля до порту експорту оцінювалися як третина у середній ціні на внутрішньому ринку, що у декілька разів перевищує рівень цін у безпосередніх конкурентів у басейні Чорного моря. Це контрастує із однією четвертою середньої ціни внутрішнього ринку перевезень пшениці зі штатів Канзас та Північна Дакота до портів на узбережжі Тихого океану на північному заході США (USDA, 2013). Такі ж високі видатки спостерігаються відносно практики субсидій збитковому пасажирському транспорту з використанням надходжень від прибуткових вантажних перевезень (Ojala, 2010);
- Укрзалізниця має виключне право контролювати використання залізничних колій і рухомого складу, і тому приватні компанії не інвестують у власні потужності перевезення (US Department of Commerce, 2014). Згідно даних Міністерства інфраструктури тільки приблизно 13% рухомого складу знаходяться у приватному володінні. Крім цього, вагони-зерновози використовуються тільки 6-7 місяців у року, під час жнив. Така ситуація не сприяє приватному інвестуванню в середовищі, де інфраструктура не розвивається, а використання залізниці пов'язано із значними бюрократичними процедурами.

Автоперевезення відіграють значно меншу роль у торгівлі продукцією сільського господарства. Сільськими дорогами володіють або держава, або міська влада, та їх поточний ремонт і модернізація фінансуються відповідно з державного і місцевих бюджетів. Згідно даних підпорядкованого Міністерству інфраструктури державного відомства, що відповідає за контроль розвитку дорожньої мережі, - *Укравтодор*, - наприкінці лютого 2015р. 88% доріг із загальною протяжністю 170000 км потребували поточного ремонту або реконструкції, бо майже 40% доріг не відповідають вимогам зносостійкості. Тільки 46% мостів та мостових переходів знаходяться у задовільному стані, а решта – в незадовільному чи небезпечному, через їх екстремальний вік. 21% мостів та мостових переходів побудовані до Другої Світової війни, 51% мостів та мостових переходів будували в період 1950-1970 років (Ukravtodor, 2015).

Пропозиція **транспортних засобів** для перевезення сільськогосподарської продукції довгий час була недостатньою, а не так давно ситуація ще погіршала через конфлікт на сході, в рамках якого було мобілізовано деякі автомобілі, що зазвичай транспортували зерно (ААСУ, 2014). На додаток, 23% загальної кількості автотранспортних засобів країни улягають ризику виведення з експлуатації через страшний фінансовий стан власників, який ще погіршився через мінливість обмінного курсу. Нестача базового транспортного устаткування спричинила довгі очікування, відтак – втрату 10% сільськогосподарської продукції протягом 2012-2013р.р. та 11% у 2014р. *Асоціація аграрних перевізників України (Асоціація АПУ)* розпочала запровадження електронної логістичної системи для надання відповідної послуги шляхом пошуку наявних перевізників на місцевому рівні, коли повстають потреби в їх послугах.

На **водний транспорт** припадає тільки 2% перевезень сільськогосподарської продукції, станом на січень 2015р., і ця цифра співпадає із використанням цього типу транспорту в загальні вантажних перевезень. Майже так само, як будь-який інший елемент інфраструктури перевезень сільськогосподарської продукції, морські порти належать державі, а морські та головні внутрішні водні шляхи підпорядковані Міністерству інфраструктури. Прийняття у 2015р. базового закону *Про внутрішній річковий транспорт*, який зараз знаходиться у стадії розроблення, визначено як пріоритет у *Коаліційній угоді*. Цей закон застановить загальні правила здійснення перевезень внутрішніми водними шляхами, управління портовою інфраструктурою, що належить державі, а також окреслить методику приватизації портів (замість довгострокових концесій), де її можна застосувати. Якщо додаткові інвестиції будуть спрямовані на внутрішні водні шляхи, включно з потребами виконавців землечерпальних робіт та вдосконаленням портових об'єктів, морські перевезення можуть стати альтернативою залізничним перевезенням (Ojala, 2010).

На задоволення потреб **розвитку існуючої транспортної інфраструктури** заплановані декілька важливих державних інвестицій в інфраструктуру: землечерпальні роботи в руслах річок Дніпро та Південний Буг; розширення парку вантажівок та реконструкція 15 лінійних елеваторів *Державної продовольчо-зернової корпорації України* (МАРФ, 2015). Крім цього, незалежно від переважної ролі держави у забезпеченні дорожньої інфраструктури, великі агрохолдинги збудували таку інфраструктуру, щоб захистити свої інвестиції у переробку сільськогосподарської продукції. Наприклад, агрохолдинг *Мрія* профінансував будівництво місцевих доріг, якими користуються і перевізники сільськогосподарської продукції, і легкові автомобілі (Sarna, 2014).

Держава також розглядала можливість надання доріг у концесію, відповідно до Закону України *Про концесії на будівництво та експлуатацію автомобільних доріг*, який було ухвалено у 2008р., з метою залучити більше приватних інвестицій, але на разі обговорюються тільки пілотні проекти (Interfax Ukraine, 2014). Стимулювання публічно-приватного партнерства (ППП)³² може також надати підтримку задоволенню потреб в інфраструктурі (Вставка 4), хоча побудова інфраструктури дорожнього та водного транспорту може потребувати виходу за рамки ППП на шлях до суцільної приватизації.

³² ОЕСР визначає ППП як механізм надання публічних послуг в рамках “довгострокових угод між державою та приватним партнером, згідно яких останній надає та фінансує публічні послуги з використанням капітального активу й також берена себе частку відповідних ризиків”.

Вох 4. Публічно-приватне партнерство в інфраструктурі сільського господарства

Публічно-приватне партнерство (ППП) може покращити співробітництво між представниками держави й приватного сектору, і тим самим підвищити ефективність використання державних фінансів шляхом розподілення видатків і ризиків, а також забезпечити результати, що більше відповідають і попиту держави, і попиту приватного сектору. Переваги PPP і для держави, і для приватного сектору виникають завдяки об'єднанню ресурсів і додатковості спроможностей. PPP може стимулювати інвестиції приватного сектора через розподілення ризиків, надання стратегічного спрямування та підтримки щодо мінімізації ускладнень. Рішення держави стосовно запровадження підходу PPP задля досягнення певної мети має керуватися співвідношенням витрат та економічних вигід у порівнянні з іншими альтернативами. За умови відповідної реалізації, PPP може підтримати розвиток ефективних конкурентоздатних ланцюгів постачання шляхом вдосконалення сільської інфраструктури, розширення доступу до кредиту, надання орієнтованих на ринок досліджень і розробок, а також підвищення якості продукції.

Головні умови формування успішного PPP: спільна мета, взаємні переваги, додатковість людських і фінансових ресурсів, а також чітка інституціональна структура. Належне державне управління, прозорість і лідерство держави є суттєвими факторами успіху. Консультації із зацікавленими сторонами, започаткування механізму розв'язання спорів та стратегії виходу є також важливими складовими.

У багатьох країнах PPP стало відповідним механізмом забезпечення інфраструктури сільського господарства, зокрема у віддаленій місцевості, де участь приватного сектору є високо ризиковою. Не зважаючи на той факт, що PPP дозволено вже 16 років, згідно Закону України Про концесії, а закон про PPP ухвалено у 2010р., у сфері інфраструктури сільського господарства не виникло жодного PPP, головним чином через нестабільність політики, що не сприяє укладенню довгострокових контрактів.

Участь приватного сектору може стати можливою на засадах надання різних інфраструктурних послуг, що охоплюють дороги, порти та зернові елеватори, в рамках одного контракту, тобто укрупнення інфраструктури, а також через підтримку іноземної конкуренції. В останні роки індійські компанії стали визнаними провайдерами масштабної інфраструктури. Якщо дозволити їм конкурувати з українськими та іншими регіональними компаніями, це могло б допомогти створенню високоякісної інфраструктури із значно меншими видатками. Це також могло би зменшити корупцію, обмежити відбір привілейованих компаній та привнести технології міжнародного рівня.

Асоціації користувачів водних ресурсів може спрацювати як PPP і покращити інфраструктуру зрошення. Проміжна позиція цих асоціацій між місцевими органами влади і окремими кінцевими споживачами допоможе вивести на професійний рівень управління, експлуатацію та поточний ремонт інфраструктури зрошення і в той же час зменшити комерційні ризики. Такий підхід передбачає, що ті, кому щоденно потрібна вода, є саме тими, хто краще управляє цим ресурсом.

Джерело: Warner et al. 2008; Invest Ukraine, 2012; MAPF, 2015.

Енергетика

Через те, що енергія з традиційних джерел стала дуже дорогою, а її постачання не є забезпеченим, держава вдалася до заходів на підтримку виробництва енергії з відновлюваних джерел, зокрема з біомаси.

Аграрний сектор залежить від постачання **природного газу та електроенергії**. У 2013р. на природний газ припадало 24%, а на електроенергію - 10% енергоспоживання в цьому секторі. Проте, доступ до газу є ризиковим через політичну напругу, а процес доступу до електроенергії бере багато часу:

- Більша частка газу імпортується, що сприяє непевності щодо енергетичної безпеки. Уряд працює над виправленням такого становища шляхом диверсифікації джерел, для заміни газу;
- Майже кожне окреме аграрне підприємство (99%) отримує електроенергію з розподільчої мережі, власником якої є держава. Процес доступу до цієї мережі обтяжений бюрократичними затримками. Згідно останнього звіту Світового банку *Doing Business 2015*, Україна – одна з країн, в яких важко отримати доступ до електроенергії, і вона займає 185 місце серед 189 країн. З 277 днів, які в середньому компанія витрачає на під'єднання до розподільчої мережі, 150 днів витрачаються на очікування різних дозволів, печаток і підписів у державних органах, що ухвалюють доступ до електроенергії.

Останнім часом зусилля були спрямовані на вдосконалення **передачі електроенергії**. Національна розподільча мережа покриває більшість території країни, а приватні компанії є операторами ліній передачі, що з'єднують із розподільчою мережею, і вони несуть відповідальність за безпеку, модернізацію і розвиток локальних мереж. Для інфраструктури передачі енергії характерна середня якість з втратами енергії на рівні приблизно 3,4% у процесі передачі. Світовий банк спробував зменшити втрати енергії в рамках *Проекту з передачі електроенергії на підтримку Програми реформування та розвитку енергетичного сектора* шляхом оновлення підстанцій і побудови 73 км нових ліній передачі, але проект завершиться наприкінці 2015р.

Серед країн Європи Україна залишається одним з найбільш інтенсивних споживачів енергії та джерелом викидів вуглецю на одиницю ВВП. Країна має величезний потенціал зменшення викидів парникових газів шляхом модернізації сектора електроенергії та підвищення **енергоефективності**, що одночасно сприяло би зміцненню енергетичної безпеки (IEA, 2012). Субсидії ціни електроенергії пов'язані з неефективним використанням енергії, особливо у сільському господарстві. Дійсно, від середини 2010 року ціни, що їх встановлює *Національна комісія з регулювання електроенергетики*, протягом довгого часу залишалися стабільними на рівні приблизно USD 0,01 за кіловат/годину (Ogarenko and Hubacek, 2013). Енергоефективність в аграрному секторі не перевищує 22% проти рівня в ЄС 43%, в залежності від регіону (System Capital Management, 2013). Зокрема, вирощування культур у теплицях є дуже неефективним, і енергія складає коло 47% у вартості вирощування овочів, порівняно з 27% у Нідерландах (Van Winden, 2013). Реформи, що їх реалізують зараз, мають наслідком підвищення ціни електроенергії у 3,5 рази до квітня 2017 р. (СА, 2015).

Альтернативні джерела енергії розвиваються в останні роки. Частка відновлюваної енергії у загальному первинному постачанні енергії (TPES) зросла за минулі 20 років з 0,5% у 1990р. до майже 2% у 2010р. На долю гідроенергетики припадало від 80% до 85% постачання з енергії відновлюваних джерел у 1990-2005р.р. На другому місці була біомаса. Частка твердої біомаси значно зросла від 2006р., і у 2010р. становила майже 45% постачання з енергії відновлюваних джерел. Вітрова і сонячна енергетика швидко розвивалися в останні декілька років. Виглядає так, що для аграрних виробників альтернативні палива є значно меншим джерелом енергії. Україна виробляє коло 100000 т біодизеля на рік на малих установках. Біоетанол виробляють на шести маленьких підприємствах в обсязі 50000 т на рік., а одне велике підприємство видає від 120000 т до 150000 т на рік (IEA, 2012). Оновлена *Енергетична стратегія України на період до 2030 року* передбачає майже двадцятикратне зростання виробництва біопалива між 2010 і 2030 р.р. (Таблиця 5).

Table 4. Прогноз виробництва біопалива, 2015-2030

МЛН ТОНН

	2015	2020	2030
Біоетанол	0,3	0,6	1,1
Біодизель	0	< 0,1	0,8

Джерело: референтний сценарій оновленої *Енергетичної стратегії до 2030р.* (IEA, 2012).

Біомасу часто називають джерелом енергії з найбільшим потенціалом (OECD, 2012b), але високий рівень видатків і відсутність необхідного обладнання гальмують розвиток цього сектору. Наявність відходів сільського господарства часто рекламують як двигун переходу до використання біомаси. Так, це шлях виробництва енергії поблизу джерела біомаси. Проте, у 2013р. тільки 1% з 120 млн т біомаси (головним чином солома зернових, залишки стебел і листя кукурудзи, а також тваринні й аргпромилові відходи) були використані у виробництві електроенергії або тепла, 54% були перероблені для інших цілей, а 45% було втрачено (Tebodin, 2013). Висока вартість котлів, що працюють на соломі, не по кишені багатьом фермерам: видатки на обладнання, монтаж і поточний ремонт можуть перевищувати один мільйон доларів США (Geletukha *et. al*, 2010). Можливо, це результат відсутності конкуренції, бо тільки дві українські компанії, - *ЮТЭМ* і *Бріг*, - виробляють котли. Станом на 2014р., приблизно тільки 100 котлів на біомасі функціонували, з яких 45 – іноземного виробництва (Geletukha and Zheliezna, 2014).

Уряд сформував показник у сфері відновлюваної енергетики: досягти рівня постачання 11% енергії з відновлюваних джерел до 2020р. (MEDT, 2105). Колосальний розрив між поточним виробництвом енергії з біомаси та потенціалом такого виробництва можна частково пояснити прямими субсидіями виробництву з традиційних джерел. З огляду на складність скасування таких субсидій, політика сфокусована на зеленому тарифі та податкових стимулах на підтримку розвитку відновлюваної енергетики (Agricistrade, 2014). Ухвалений Кабінетом Міністрів у жовтні 2014р., *Національний план дій з відновлюваної енергетики на період до 2020 року* передбачає заходи, націлені на виробництво електроенергії з відновлюваних джерел. Працюють декілька програмних документів у сфері біоенергетики, включно із *Державною цільовою економічною програмою енергоефективності і розвитку сфери виробництва енергоносіїв з відновлюваних джерел енергії та альтернативних видів палива на 2010-2015 роки*.³³ Крім цього, *Мінаргополітики* розробило секторну програму підвищення енергоефективності на період 2010-2015р. (MEDT, 2015).

³³ Цю Програму ухвалено Кабінетом Міністрів України у березні 2010р.; за її реалізацію відповідає Держенергоефективність .

ГЛАВА 5. РОЗВИТОК ФІНАНСОВОГО СЕКТОРУ

Ефективні фінансові ринки можуть виділити капітал на інноваційну діяльність та високопродуктивні інвестиційні проекти як великих, так і малих інвесторів у сільське господарство, і це підвищує рівень доходів та сприяє економічній діяльності. В цій Главі проаналізовано різні шляхи доступу аграрних підприємств до фінансування, зокрема з фокусом на банківському секторі, що є найбільшим постачальником фінансування, а також відповідні проблеми.³⁴

Хоча банківська система України є відносно добре розвинутою, доступ до фінансування залишається обмеженим, особливо для малих і середніх підприємств (МСП). У 2012р. в Україні була найбільша у Східній Європі й на Кавказі частка компаній (76%) що повідомили про обмеження у сфері кредитування порівняно з цим показником на рівні тільки 50 % у 2008.³⁵ До 75% компаній в секторі агробізнесу повідомляли про незадовільний доступ до фінансування як про головну перешкоду подальшого розвитку та інвестування (IFC, 2011). В період 2013-2014р.р., згідно *Звіту про глобальну конкурентоспроможність (Global Competitiveness Report)*, 16,7% респондентів визначили доступ до фінансування перешкодою номер один для ведення бізнесу (в опитуванні з вибором однієї відповіді). Цей показник виріс з 15,3% порівняно з 2012-2013р.р. і випередив корупцію та неефективність державного управління.

Як результат, - внутрішнє самофінансування з нерозподіленого прибутку (60%) та з власних заощаджень (13%) залишається найбільшим джерелом фінансування. Майже половина виробників продає 80-100% свого нового врожаю негайно для отримання фінансування своїх оборотних коштів (IFC, 2011). Проблема ліквідності у банківській системі, політична непевність та зовнішні ризики, що повстали у 2014р., негативно вплинули на доступність фінансових ресурсів.

Банківський сектор

В той час, коли у банківському секторі зосереджено 95% загального обсягу активів фінансового сектору, в останні роки зростання банківських активів майже призупинилося. У 2012р., валовий обсяг кредитного портфеля у банківському секторі збільшився тільки на 2%, головним чином за рахунок кредитування корпоративного сектору. У 2013р. тільки 19 % компаній користувалися банківськими кредитами, а це на десять процентних пунктів менше, ніж у Східній Європі й в регіоні Кавказу.³⁶ Банки обмежують своє кредитування сектору, який вони сприймають як відносно ризиковий, тоді як частка прострочених кредитів в агросекторі в

³⁴ Для отримання більш детальної інформації щодо інфраструктури транспорту та енергетики, прохання звернутися до (OECD, forthcoming).

³⁵ Дані ВЕЕПС V (2011-2014), - п'ятого раунду Опитування щодо середовища ведення бізнесу та результатів діяльності підприємств (the Business Environment and Enterprise Performance Survey), виконаного eБРР і Світовим банком (дані знаходяться на <http://ebrd-beeps.com/>). Компанії, які обмежені в кредитуванні, повідомляли про потребу в кредиті, проте, або вирішили не подавати заявку на отримання кредиту, або отримали відмову банку. До країн Східної Європи та Південного Кавказу належать Україна, Молдова, Беларусь, Грузія, Вірменія та Азербайджан.

³⁶ Дані з ВЕЕПС V (2011-14).

останні роки постійно була меншою, ніж у багатьох інших секторах (Таблиця 6). У 2013р. аграрний сектор виріс на 13%, - найбільше зростання серед усіх секторів економіки, - але його частка в кредитних портфелях комерційних банків становить тільки 6% (Діаграма 10).

Table 5. Прострочені кредити комерційних банків за секторами економіки

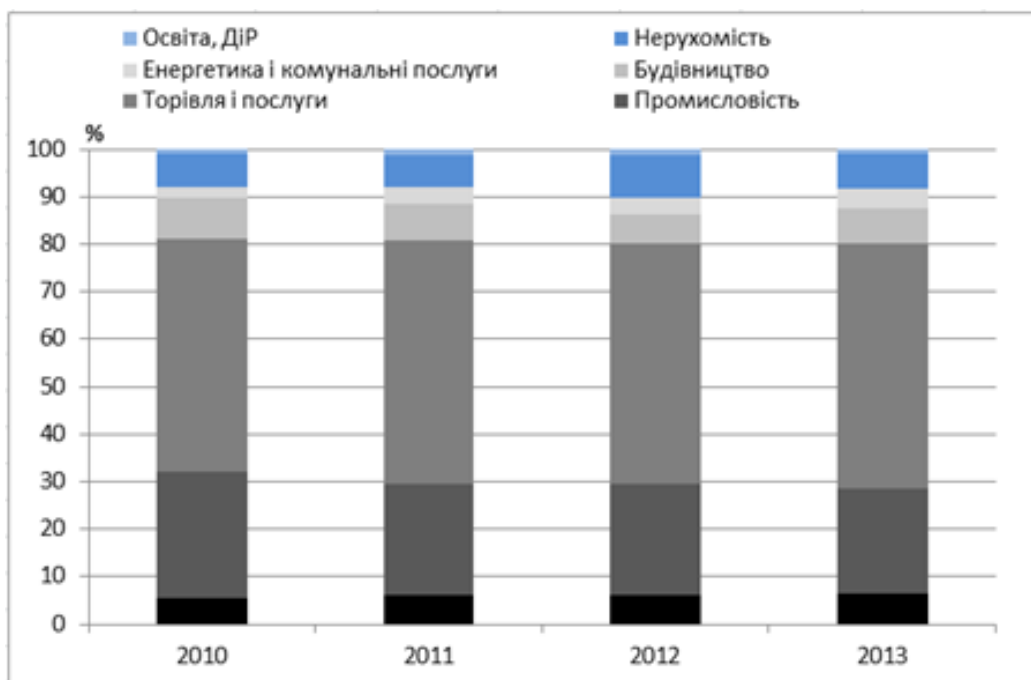
Відсоток кредитного портфеля

Сектор	2011	2012	2013	2014
Сільське господарство	8%	7%	6%	11%
Промисловість	11%	9%	10%	18%
Торівля і послуги	9%	8%	7%	10%
Будівництво	14%	15%	9%	11%
Енергетика і комунальне господарство	1%	4%	1%	6%
Нерухомість	12%	10%	10%	10%
Освіта, дослідження і розробка	7%	9%	3%	44%
У середньому	10%	9%	7%	12%

Примітка: Згідно визначення НБУ, прострочені – це неповернені кредити, що не були сплачені протягом строку, визначеного кредитним договором. Вони відрізняються від непродуктивних кредитів. Непродуктивні кредити – це сумнівні або втрачені кредити, що, наприклад, прострочені понад 90 днів, або, відповідно до національних норм банківського нагляду, незадовільно чи слабо обслуговуються.

Source: розрахунки ОЕСР на базі даних НБУ, 2015.

Figure 10. Кредитний портфель комерційних банків за секторами економіки, 2010-2013

Source: Джерело: NBU, 2015.

Складність доступу до фінансування можна пояснити існуванням декількох причин, зокрема вони стосуються МСП:

- Високий рівень і волатильність **процентних ставок**: в період 2012-2013р.р. процентні ставки коливалися в межах 15% - 23% по кредитах аграрним виробникам у національній валюті та в межах 7% - 12% по кредитах в іноземній валюті. Процентні ставки за кредитами МСП можуть сягати 40%. Кредити в іноземній валюті мають нижчу процентну ставку, але вимоги до позичальника є більш жорсткими, бо такі кредити вважаються високо ризиковими транзакціями (UCAB, 2014a and 2015);
- **Короткострокові кредити**, що їх отримує невелика категорія клієнтів: згідно даних Національного банку України (НБУ), половина корпоративних кредитів має строк погашення менше одного року, і 12% кредитів мають строк погашення п'ять і більше років. (WB, 2014c). Коли комерційні банки видають кредити МСП, такі кредити є виключно короткостроковими – до шести місяців. (UCAB, 2015). Банківські кредити націлені на кілька великих бізнес груп, які потребують великих капіталовкладень, і це ускладнює доступ МСП до фінансування. Виглядає так, що довгострокові кредити видають “кишенькові банки” підприємствам, що належать до тих самих бізнес груп. Поблажливий нагляд за кредитуванням пов'язаних сторін підтримує домінування декількох місцевих бізнес груп у банківському секторі, які схильні розподіляти кредитні кошти тільки всередині своїх груп, а не по всій економіці
- Непевна, відсутня або недоступна інформація про **кредитоспроможність позичальників**: багато банків називають відсутність адекватної кредитної історії перешкодою зростання їх портфелів. Це стримує кредитування сегментів, що не отримують банківські послуги, або нових компаній. Існуюча зараз система кредитної інформації є фрагментованою, ненадійною і неповною. Сама система складається з семи ліцензованих бюро кредитних історій, з яких функціонують три, що збирають не стандартизовані дані, які їм постачають окремі банки. Багато МСП потерпають від неадекватної спроможності управління, слабкого дотримання стандартів бухгалтерського обліку та звітності, мають низький рівень прозорості. Рівень фінансової грамотності їх управлінців часто низький. Таким чином, більшість банків користуються жорсткими показниками ризику, що призводить до формування занадто високих процентних ставок, а кредити в іноземній валюті закон забороняє видавати МСП, що не є експортерами. Затримки, витрати і ризики, притаманні пошуку інформації про позичальників переносяться на позичальників у формі високих процентних ставок, менш сприятливих умов та відмов заявникам. (WB, 2014c).
- Велика кількість непродуктивних кредитів у сполученні з обмеженими **правами кредитора** та високою вартістю, тривалістю й непередбачуваністю судових проваджень з метою примусового виконання договору. Згідно визначення НБУ, яке охоплює сумнівні та збиткові кредити, що їх банк має на балансі, непродуктивні кредити як частка загальної кількості кредитів, збільшилися з 12,9% станом на кінець 2013р. до 24,1 % у травні 2015р. (NBU, 2015);
- **Нестача застави**, особливо у МСП: комерційні банки часто вимагають заставу вартістю 100% - 200% від суми кредиту. Через мораторій банки не приймають землю у заставу. Такі активи як нерухоме майно, сільськогосподарська техніка, обладнання і машини, часто зношені та не мають достатньої вартості, а сільськогосподарська продукція вважається ризиковою заставою через сезонність, її уразливість до шкоди протягом зберігання і транспортування, а також через схильність до псування. (UCAB, 2015);

- Великі державні агрохолдинги часто є ‘занадто великими для кредитування’ місцевими банками, що мають дотримуватися регуляторної вимоги обмежити ризик стосовно одного позичальника на рівні 25% капіталу. Отже, ці агрохолдинги отримують доступ до іноземних ринків боргового й акціонерного капіталу за нижчими процентними ставками (WB, 2014с).

Фінансова нестабільність останніх часів ще підсилює консервативний підхід, що його вже практикують комерційні банки. За період січень-лютий 2015р. 29 банків припинили роботу, і ще 27 знаходилися в процесі ліквідації. Станом на квітень 2015р., процентні ставки за банківськими кредитами в аграрному секторі знаходилися на рівні 25% - 42%. Тоді як великий агробізнес все ще має доступ до внутрішнього кредитування, великі видатки, пов’язані з отриманням кредиту, роблять кредит не привабливим і не життєздатним варіантом фінансування. Великий агробізнес віддає перевагу використанню власних оборотних коштів або звертається до іноземних джерел фінансування, таких як кредити міжнародних фінансових організацій (МФО), публічне розміщення акцій (ІРО) або єврооблігації (Prostobank Consulting, 2015).

У відповідь на деякі з цих викликів, були розроблені **альтернативні механізми фінансування**, на базі застави рухомих активів, таких як техніка і врожай (Вставка 5). На додаток, заставу рухомого і нерухомого майна можна оформити більш безпечно. *Порядок надання витягів з Державного реєстру речових прав на нерухоме майно*, що набув чинності 1 січня 2012 р. надав банкам доступ до інформації про майнові права позичальника та їх обтяження. Також було створено державний реєстр обтяжень, держателем якого стало *ДП Інформаційний центр* при Міністерстві юстиції України (WB, 2014с).

Вох 5. Альтернативні механізми фінансування

Схеми лізингу в сільському господарстві є відносно розвиненими. На сільське господарство припадає 13% усіх операцій лізингу, і ця частка невпинно зростає. Однак, вартість лізингу в сільському господарстві становить тільки 1% випуску сільськогосподарської продукції. У 2013р. 11 % вартості контрактів лізингу – частка контрактів на лізинг сільськогосподарської техніки. Такі схеми банки часто пропонують спільно із спеціалізованими лізинговими компаніями. Лізинг надає декілька переваг: процентні ставки є нижчими за ставки банківських кредитів, на рівні від 9% до 12% річних; активи у лізингу не підлягають відчуженню за борги або примусовій реалізації права на майно, бо право володіння такими активами може перейти до отримувача лізингу тільки після виконання кінцевого платежу; банк або лізингова компанія можуть контролювати виконання постачальником техніки його гарантійних зобов’язань і зобов’язань щодо поточного ремонту. Недоліки лізингу: сплата страхових премій при страхуванні техніки; прихована прив’язка кредиторської заборгованості за кредитом до курсу обміну валют, залежно від країни виробника техніки.

Державна підтримка лізингу не була успішною: Державна Програма розвитку лізингу, яку мало реалізувати Державне публічне акціонерне товариство “Національна акціонерна компанія “Укragenлізинг”, отримала USD 102,6 за період 2011-2015р.р. на підтримку закупівель техніки від національних виробників. Державна фінансова інспекція дійшла висновку, що більшість коштів була витрачена неефективно. Важливо, що техніка, що є предметом таких схем – імпортна, та її ціна прив’язана до іноземної валюти. Через знецінення валюти у 2014р. очікується зростання кількості судових справ, бо боржники можуть відмовитися сплачувати різницю в обмінних курсах. Це може спричинити системну кризу у сфері лізингу.

Складські розписки надають фермерам доступ до банківського фінансування через заставу їх врожаю. Зерно зберігається у ліцензованих елеваторах, а розписка видається на підтвердження його фізичного зберігання. Кредит під таку заставу може бути виключно короткостроковим, бо його строк не може перевищувати період зберігання зерна. З метою спростити процедури, у 2014р. було скасовано обов’язкову державну сертифікацію ліцензованих складських приміщень. Наслідок - складські розписки

стали сприйматися банками як менш вагома застава.

Аграрні розписки надають фермерам доступ до кредитів або до постачальників факторів виробництва до періоду жнив шляхом застави майбутнього врожаю. Чинний від 2012р. Закон України Про аграрні розписки регулює їх зміст, видачу, обіг та реалізацію. Законом визначено, що аграрна розписка фіксує безумовне зобов'язання боржника здійснити поставку сільськогосподарської продукції на визначених в ній умовах - кількість, якість, місце і дата поставки. Аграрні розписки апробовані у Полтавській області за підтримки МФК (IFC). Цей пілотний проект був успішним й обіг аграрних розписок буде поширений ще на три області. Далі висвітлені проблеми, що виникали в процесі їх реалізації, і через ці проблеми Мінагрополітики видало Наказ No.124 від 9 квітня 2015р. про створення Робочої групи, що працюватиме над розробленням правових засад для вдосконалення реалізації аграрних розписок:

- Відсутність надійного єдиного публічного реєстру аграрних розписок та обов'язкового завірення нотаріусом таких розписок обмежує їх використання;

- У випадку, коли власник врожаю не виконав зобов'язання згідно розписки, кредитор може звернутися до третьої сторони, наприклад, до зернотрейдерів, яким товар було продано або передано. Таким чином, експортери зерна можуть не працювати з фермерами, які оформили заставу зерна з використанням аграрної розписки.

Аграрний фонд користується форвардними контрактами на заставлене зерно за процентною ставкою, що вдвічі нижча за середню процентну ставку комерційних банків (Вставка 1). Ці інструменти працюють на користь великих виробників зерна. Фонд надає авансовий платіж на суму, що дорівнює 50-70% вартості контракту, розрахованої на базі мінімальних інтервенційних цін. Кінцева ціна формується на базі котирування зваженої середньої ціни під час трьох торгових сесій на аграрній біржі або на інших товарних біржах, акредитованих Аграрною біржею, за вирахуванням отриманої суми авансу і комісійних, розрахованих на базі середньозваженої процентної ставки згідно статистичних даних НБУ. Недоліки цих контрактів: вартість страхування врожаю, що є вимогою для отримання авансового платежу, а також необхідність підготувати великий пакет документації.

У 2013-2014р.р. серед нових інструментів на борговому ринку набрали поширення векселі. Вони функціонують наступним чином: хазяйство отримує фактори виробництва від дистриб'ютора проти векселя, на якому банк, що виступає гарантом оплати векселя, виконує аваль. Дистриб'ютор переводить вексель на виробника, чим усуває будь-які свої ризики. Період фінансування зазвичай не перевищує одного року. Векселі надають певну свободу аграрним хазяйствам, банкам, дистриб'юторам і виробникам факторів виробництва. Процентна ставка по векселям становить від 2% до 4,5%. Звичайно їх емітують на найбільш вигідних умовах в рамках програм співробітництва з великими виробниками факторів виробництва, але їх можна емітувати й в рамках стандартних документарних операцій, що їх банки пропонують своїм клієнтам.

Джерело: NC, 2013; UCAB, 2014a and 2015; WB, 2014c; EBA, 2015; UAIC, 2015.

Не банківські фінансові установи

Не банківські фінансові установи тримають тільки коло 5% активів фінансового сектору України, і 4,5% цих установ - це страхові компанії. Інші не банківські компанії, - факторингові, лізингові, а також кредитні спілки, - тримають незначні долі активів, у порівнянні із банками. Слабкість регуляторної бази та інституційної структури – головні причини недостатнього розвитку не банківських фінансових установ (WB, 2014c).

Хоча **ринок страхування** може сприяти розширенню доступу до фінансування шляхом зниження аграрних ризиків та зменшення вимог банків, що супроводжують доступ до кредиту, цей ринок залишається недостатньо розвинутим в аграрному секторі. Не зважаючи на той факт, що кількість покритих страховими полісами гектарів зросла на 20% за період 2012-2013р.р., головним чином за рахунок форвардних закупівель державного Аграрного фонду, у 2013р.

страхуванням було охоплено тільки 869000 га (IFC, 2013). На додаток до декількох інших проектів, націлених на стимулювання привабливості бізнес клімату в агрохарчовому секторі, Міжнародна фінансова корпорація (МФК) реалізує проект, метою якого є розширити користування аграрним страхуванням (Вставка 6).

Вох 6. Діяльність МФК в Україні

МФК реалізує чотири проекти, про які мова далі, на підтримку сприятливого середовища ведення бізнесу в агрохарчовому секторі України.

Інвестиційний клімат для агробізнесу в Україні (2012-2015): Проект ставив за мету розробити прозорі й послідовні інструменти регулювання шляхом реалізації проекту на трьох рівнях з фокусом на наступному: (i) діалог у сфері законодавства і політики через підтримку розроблення нових правових інструментів та вдосконалення чинних законів; (ii) моніторинг та оцінка середовища ведення бізнесу та впливу реформ на головні групи зацікавлених сторін шляхом виконання опитувань та емпіричних досліджень й оцінок; (iii) залучення зацікавлених сторін до підвищення рівня обізнаності з та залучення до планування і започаткування реформ в рамках інформаційних заходів і кампаній.

Розширення доступу українських фермерів до фінансування (2010 - зараз триває): Цей проект націлено на розширення доступу до фінансування через роботу з фінансовими установами над вдосконаленням їх спроможності в агрокредитуванні. Проект має такі завдання: розробити для банків інструментарій управління кредитними ризиками на базі агрономії для кращого розуміння процесів сільськогосподарського виробництва, оцінки ризиків і фінансових потреб хазяйств; запровадити специфічні для агрокредитування банківські кредитні/фінансові продукти та відповідні кредитну політику й процедури кредитування; розробити й надати тренінг кредитним інспекторам банків щодо вище зазначених інструментів, продуктів політики і процедур. МФК має на меті сприяти інвестуванню USD 40 млн, з яких USD 20 млн – це внесок МФК.

Розвиток агрострахування в Україні (2007- зараз триває): Цей проект має на меті стимулювати користування агрострахуванням як інструментом управління ризиками у наступні способи: завдяки розробленню законодавчих актів у тісному співробітництві з органами державної влади на підтримку втілення в життя ППП, як передумови ефективного регулювання й реалізації програм агрострахування; через підтримку започаткування пулу агрострахування у форматі асоціації компаній, активно працюючих на ринку агрострахування; підвищення рівня обізнаності виробників щодо агрострахування в рамках надання дорадчих послуг та через компанії у ЗМІ, шляхом розповсюдження інформаційних матеріалів та організації заходів навчання; в процесі роботи з банками над підвищенням їх спроможності у сфері агрокредитування та розробленням і введенням на ринок фінансово життєздатних кредитних продуктів з використанням застрахованого врожаю у якості застави.

Програма консультацій для Європи та Центральної Азії щодо стандартів в агробізнесі (2013-2016): Незадовільний стан безпеки харчових продуктів, низький рівень екологічних вимог і соціальних стандартів пригнічують розвиток регіональних компаній-виробників харчових продуктів та заважають їх приєднанню до сучасних ланцюгів створення доданої вартості харчових продуктів, а також ставлять під загрозу здоров'я споживачів і довкілля. Ця програма надає підтримку місцевим компаніям у впровадженні стандартів харчової безпеки, екологічних та соціальних стандартів упродовж ланцюга створення доданої вартості, а також розбудовує спроможність місцевих консультантів. Програму реалізують у Вірменії, в Азербайджані, на Балканах, у Білорусі, Грузії, Казахстані, Киргизькій Республіці, Молдові, Росії, Таджикистані, Україні та Узбекистані.

Джерело: веб сайт IFC, 2015.

Ринки капіталу також не розвинуті. Останні роки вони знаходилися у застійному стані, не зважаючи на технологічну забезпеченість місцевих фондових бірж (WB, 2014с). Жодна з українських аграрних компаній не вийшла на IPO у 2012-2013р., і тільки небагато компаній, а саме група UKRLANDFARMING PLC, агропромисловий холдинг МРІЯ та ПАТ МИРОНІВСЬКИЙ ХЛБОПРОДУКТ емітували єврооблігації у 2013р. Після подій 2013-2014р.р., що спричинили зниження суверенного рейтингу України, міжнародний капітал і боргові фінансові ринки можуть закритися для українських компаній (UCAB, 2014a).

Великі агрохолдинги мають можливість залучати кредитні кошти **іноземних фінансових установ**, включно з Європейським банком реконструкції та розвитку (ЄБРР) та Міжнародною фінансовою корпорацією (МФК). Ці установи пропонують ставки за кредитами на рівні до 10% в іноземній валюті, що менше, ніж у банках, але вартість обслуговування цих кредитів є високою, як у грошовому еквіваленті, так і в термінах трудових витрат. У 2013р., ЄБРР надав кредити великим агрохолдингам на загальну суму EUR 160 млн (UCAB, 2014a).

Іноземні **експортно-кредитні агенції**, – установи, створені в країнах експортерів обладнання і техніки для сприяння експорту цих товарів, - є гарним джерелом фінансування за умови наявності страхового покриття. Українські підприємства мають доступ до програм експортно-кредитних агенцій у США, Японії, Великій Британії, Німеччині, Франції та Нідерландах. Переваги такого фінансування включають: низький рівень процентних ставок; пропозицію невеликого мінімального обсягу фінансування, що робить такі інструменти доступними для хазяйств середнього розміру; відсутність застави, яку заміщує страхування; а також варіант окремого фінансування авансового платежу строком до одного року. Розмір авансового платежу зазвичай становить 15% чи більше. До недоліків можна віднести необхідність договірною оформлення технічних гарантій і поручительств, що може мати наслідком додаткові видатки на верифікацію та подання документації, а також оплата страхування, і це підвищує реальну процентну ставку. Деякі такі програми можуть тимчасово припинити діяльність через зниження суверенного рейтингу України (UCAB, 2014a).

МСП покладаються, головним чином, на **кредитні спілки**, і це, певно, найбільш поширений механізм фінансування невеликих підприємств. Кредитні спілки функціонують на рівні громади у сільській місцевості, кредитують виключно фізичних осіб на засадах довіри і персональних стосунків. Їх вимоги до застави є меншими, ніж вартість кредитів, але часто процентні ставки є вищими, ніж у комерційних банках.

Державні програми, націлені на полегшення доступу до фінансування, не досягли успіху. МСП не мають легкого доступу до них, у таких програм обмежене фінансування, вони підпадають під часті зміни законодавства, а також мають репутацію невмілого управління, що зменшує їх привабливість для агробізнесу. Наприклад, *Український державний фонд підтримки фермерських господарств* має надавати кредити фермерам, але цей Фонд не функціонує, бо кошти Державного бюджету на цю програму у 2015р. (УАН 25.6 млн) не виділені. (WB, 2014с).

ГЛАВА 6. ЛЮДСЬКІ РЕСУРСИ ТА ІННОВАЦІЇ

Підготовлені людські ресурси та динамічні інноваційні системи в аграрному секторі є важливими факторами підвищення продуктивності та залучення інвестицій у сільське господарство. Політика має підтримувати високоякісну освіту та належне функціонування консультаційних і дорадчих служб для вдосконалення якості людських ресурсів. Необхідно сприяти партнерству між національними і міжнародними дослідницькими установами, кращому реагуванню досліджень на попит, а також ефективно захищати права інтелектуальної власності в процесі розбудови дійових інноваційних систем. У цій Главі подано огляд проблем розвитку людських ресурсів, досліджень і розробки в аграрному секторі та проаналізовано недавню політику, націлену на подолання цих проблем.

Розвиток людських ресурсів

Освіта в аграрному секторі

Чисельні державні установи відповідають за аграрну освіту, проте, має місце **невідповідність** результатів освіти тим навичкам, яких потребують інвестори в аграрному секторі. Станом на 2013-2014 навчальний рік, Мінагрополітики підпорядковано 17 університетів, 13 коледжів та 11 професійно-технічних установ із загальною чисельністю студентів та учнів - 174 213. Однак, 30% роботодавців у цьому секторі і 44% роботодавців в секторі виробництва харчових продуктів і напоїв зазначають, що працівникам з професійно-технічною та з вищою освітою не вистачає необхідних навичок (OECD та WB, 2015). У 2013р. у закладах вищої аграрної освіти навчалося 77815 студентів, що перевищує потреби внутрішнього ринку трудових ресурсів у термінах кількості, при цьому певні вакансії залишилися не заповненими (MAPF, 2015).

Як наслідок, компанії в агробізнесі часто мають конкурувати між собою з метою найняти технічний персонал з високою кваліфікацією. Багато компаній утримуються від закупівлі нової техніки чи запровадження нових технологій через нестачу кваліфікованих спеціалістів (UCAB, 2014a). Згідно опитувань підприємств, найбільшим попитом користуються наступні професії: агрономи, менеджери, механіки і ветеринари. Нестача відповідних навичок спричинює зниження якості обслуговування та зростання експлуатаційних видатків виробників у сільському господарстві та виробників харчових продуктів і напоїв (Діаграма 11-12).

Figure 11. Найгостріша нестача навичок

% респондентів

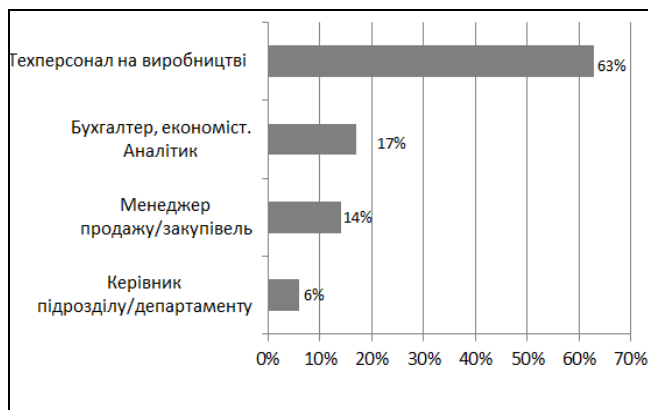

Figure 12. Вплив нестачі навичок на результати компаній в агробізнесі

% респондентів

Source: Примітка: До технічного персоналу на виробництві віднесені агрономи, інженери, ветеринари і зоотехніки. Втрата можливостей продажу стосується існуючих клієнтів і ринків, а втрата можливостей комерціалізації стосується нових клієнтів і ринків.

Джерело: UCAB, 2014b; OECD and WB, 2015.

Невідповідність навичок можна пояснити наявністю кількох **проблем** у сучасній системі освіти:

- *Занадто централізована структура управління:* Підпорядковані *Мінагрополітики* установи аграрної освіти традиційно звітують безпосередньо *Мінагрополітики*, яке і визначає більшість напрямів їх діяльності та фінансує їх на засадах підходу 'з гори до низу'. Через недостатність співпраці з приватним сектором система освіти не може реагувати на потреби приватного сектора, та їй складно визначити розрив у навичках і передбачати потреби у навичках (OECD, 2014);
- *Слабка система стимулювання:* Державне фінансування розподіляється в залежності від кількості студентів, а не згідно критерієв оцінки результатів діяльності (Agricistrade, 2014);
- *Теоретичний характер учбового плану:* Учбові плани у вищій аграрній освіті України є застарілими і вкрай переобтяженими теорією у порівнянні з країнами-членами ОЕСР. Наприклад, *практичне навчання* триває зазвичай 4-6 тижнів, тоді як *схема стажування* в закладах вищої освіти в країнах-членах ОЕСР розрахована на 3-12 місяців. На це також частково впливає додається той факт, що планування бюджету і розроблення учбового плану *Мінагрополітики* виконувало без належних консультацій з приватним сектором (OECD, 2012d). Система професійного навчання (ПОН) не випускає робітників з відповідно сформованим практичним досвідом, і практичне навчання в закладах ПТО відбувається головним чином на базі самих учбових закладів (OECD, 2014);
- *Підвищена зацікавленість в університетській освіті:* Нестача технічних спеціалістів на виробництві можна частково пояснити фактом вибору студентами університетського навчання, а не навчання в закладах ПОН. Між 1995 і 2013 роками кількість учнів у системі ПТО скоротилася на 30%, а кількість студентів вищої школи зросла на 41%. В

аграрному секторі кількість учнів у системі ПТО зменшилася на 28% за період 2003-2013р.р., з 121600 до 87700 (MES, 2015a);

- *Хабарництво*: 44% респондентів в Україні визначили корупцію найбільш важливою проблемою системи вищої освіти (Nedeli, 2015). Хабарництво, плагіат і шахрайство є дуже поширеними. На території університетів і навіть та станціях метро рекламують послуги з виконання досліджень на здобуття диплома бакалавра чи магістра (МАРФ, 2015). Це підриває якість освіти і довіру до університетських дипломів, а також маж наслідком нерівність у доступі до освіти.

Наступні **ініціативи** націлені на краще забезпечення інвесторів потрібними навичками, зокрема шляхом розширення публічно-приватного партнерства (ППП) в системі освіти:

- Недавні *реструктуризація і реформа законодавства* мають на меті рух вищої освіти в бік європейських стандартів, включно із розвитком PPP та еквівалентністю дипломів України з європейськими дипломами. З лютого 2015р. вища аграрна освіта підпорядкована не Мінагрополітики, а *Міністерству освіти і науки* (МОН) для інтеграції в загальну систему освіти (МАРФ, 2015). Крім цього, Закон України No. 1556-VII *Про освіту*, прийнятий у липні 2014 року, націляє на інтенсивний діалог між приватним сектором, державою та університетами та перенесенням компетенції центральних виконавчих органів до університетів, що створюватиме механізми більшого залучення приватного сектору до справи вищої освіти;
- Галузеві *Ради з навичок*, в роботі яких беруть участь представники державного і приватного секторів, профспілок і громадянського суспільства, були створені з ініціативи приватного сектора. Першу таку *Раду з навичок у гірництві та металургії* створено у грудні 2012р., і вона сприяє співробітництву металургії, енергетики і гірничих галузей з МОН. *Ради з навичок* консультуватимуть з різних питань – навчання і потреби у навичках, паспорти професій;
- Установи ПОН вже з 2010р. розвивають співробітництво з промисловістю. Зміст ПОН було оновлено, розроблені стандарти ПОН на базі професійних стандартів, що їх підготував приватний сектор, а це – вимоги до кваліфікації та компетентностей працівника за секторами. Для секторів вже розроблено понад 30 професійних стандартів, окрім сільського господарства, і 20 професійних стандартів для металургії, енергетики і гірничої справи знаходяться на етапі розроблення. Крім цього, у березні 2015р. МОН започаткувало пілотний проект з реалізації подвійної системи, що сполучає навчання на робочому місці з теоретичним курсом у закладах ПОН Києва, Львова і Запоріжжя (MES, 2015b; FEU, 2015).

Дорадчі послуги

Розвиток людських ресурсів для сільського господарства базується не тільки на початковому, середньому і вищому рівнях освіти, а й на наданні дорадчих послуг. В Україні дорадчі служби можуть мати статус НДО, товариств з обмеженою відповідальністю, благодійних організацій та кооперативів. Закон України *Про сільськогосподарську дорадчу діяльність* (2005р. зі змінами 2012р. гарантує підтримку держави соціально орієнтованим дорадчим послугам, з використанням тендерних процедур. Платні дорадчі послуги можуть надаватися й фермерам (Jaroszewska, 2007; FAO, 2012).

Проте, державне **фінансування** служб дорадчих послуг було надзвичайно низьким, що обмежує доступ невеликих господарств до технічних консультацій. Через нестачу коштів у

Державному бюджеті, фінансування дорадчих послуг не виділялося з 2011р. Фінансування з місцевих бюджетів не є систематичним: в деяких регіонах видатки з бюджету виділяють регулярно, в інших такі видатки не передбачені. Як наслідок, із 74 існуючих дорадчих служб у сільському господарстві функціонують тільки 15-20 (МАРФ, 2015). Дорадчі служби отримують фінансування головним чином від міжнародних донорів, а це призводить до фрагментації підходу з фокусом на одній чи кількох областях та до недостатній координації на рівні держави. Досвід країн-членів ОЕСР може бути корисним Україні в процесі підсилення дорадчих послуг, що їх пропонують в рамках державних, приватних чи змішаних моделей (Вставка 7).

Вох 7. Система дорадчих послуг у сільському господарстві країн-членів ОЕСР

В країнах-членах ОЕСР дорадчі послуги надають чисельні учасники цього ринку на національному і місцевому рівнях – державні установи, галузеві установи, НДО, кооперативи та асоціації фермерів. Вони надають консультації з технічних і фінансових питань та підтримують реалізацію політики.

Як подано в таблиці далі, їх можна поділити на організації, що надають послуги та організації, що надають фінансування. У деяких країнах-членах ОЕСР, наприклад у США, дорадчі послуги фінансуються і керуються державою, тоді як в Нідерландах вони повністю приватні, і фермер вибирає надавача послуг і сплачує за послуги на комерційних засадах. У змішаних системах послуги надають як державні установи, так і приватні консультаційні компанії, а фермери оплачують відповідні послуги частково або повністю. У Франції наданням дорадчих послуг управляють організації фермерів, а фінансування надають держава, організації фермерів і самі фермери. Організації фермерів можуть допомогти визначити потреби фермерів та надати фермерам контакти відповідних служб. Через передачу інновацій, знань і кращої практики своїм членам ці організації можуть сприяти підвищенню ефективності використання державних видатків на дорадчі послуги.

Категорія	Головні установи	Джерело коштів	Країни
Державні	Державні організації на національному і регіональному рівнях	Державне фінансування	Бельгія, Італія, Греція, Словенія, Швеція, південні землі Німеччини, Іспанія, Португалія, Люксембург, Японія, США
Послуги на засадах ППП	Державні організації та консультаційні фірми	Державне фінансування фермери	і Канада, Ірландія, Чеська республіка, Польща, Словацька республіка, Угорщина, Естонія, Австралія, Чилі
Фермери	Організації фермерів	Державне фінансування членські внески фермерів та їх платежі	Австрія, Франція, Данія, Фінляндія, північно-західні землі Німеччини, Норвегія
Комерційні	Комерційні фірми або приватні особи	Фермери	Велика Британія, Нідерланди, північно-східні землі Німеччини, Нова Зеландія

Джерело: OECD,2012c; OECD,2013b; OECD,2015a.

Дослідження і розробка

Дослідження і розробка (R&D) у сільському господарстві України виконують чотири типи організацій: Національна академія аграрних наук (НААН), - головна організація (Вставка 6); 15

науково-дослідних інститутів (НДІ) за секторами, що підпорядковані *Мінагрополітики*, чотри з яких фінансуються з Державного бюджету; установи вищої аграрної освіти; підрозділи R&D великих аграрних компаній, що виконують власні дослідження, що фінансуються з приватних джерел (MAPF, 2015).

Вох 8. Національна академія аграрних наук України (НААН)

НААН – державна самоврядна організація, що передбачає колегіальність та виборність її керівних органів та певну автономію у виборі напрямків дослідження, у кадрових питаннях та плануванні діяльності. Програма досліджень формується на засадах пріоритетів, визначених законодавством і рішеннями Уряду, а також рішеннями Ради при Президенті НААН. Освітня діяльність охоплює рівень докторантури і пост-докторантури.

Станом на 1 січня 2015р., до системи НААН належали 48 науково-дослідницьких установ (НДІ) із штатом 4400 наукових співробітників, а також 152 державних дослідних хазяйств із штатом 12500 осіб. НААН належить 449900 га орної землі. На національному рівні частку НААН припадає найбільша частка на ринку інноваційних продуктів: 95% зернових, 67% озимої пшениці, 90% племінного молочного стада і 75% племінного поголів'я свиней. Кожного року НААН координує/виконує майже 1500 досліджень за 44 напрямками сільського господарства.

Головне джерело фінансування діяльності НААН – Державний бюджет, з якого покривають фіксовані витрати, до яких належить і фонд заробітної плати, але фінансування скоротилося з УАН 532.5 млн у 2012р. до УАН 358 млн у 2015р., – тоді як оцінка потреб на 2015р. становить УАН 653.2 млн. У НААН є доходи від хазяйств та продажу активів, але тільки 134 хазяйства давали прибуток, станом на 1 січня 2015р. Кожного року НААН звітує про використання виділених Державним бюджетом коштів, але ефективність управління наявними фінансовими ресурсами не перевіряється аудитом і не контролюється. Незалежний аудит управління земельними ресурсами був започаткований у 2014р. з метою оцінити ефективність землекористування.

Не зважаючи на наявність в системі НААН значного дослідницького обладнання, представники галузі вважають, що результати ДіР не задовольняють потреби ринку. А ні структура, а ні мандат НААН не переглядалися від заснування в радянські часи, виконання оцінки ефективності ДіР може спрямувати реагування на потреби галузі.

Джерело: NAAS, 2015; Koester et al., 2010; MAPF, 2015; UCAB, 2015.

Дослідження і розробка (R&D) у сільському господарстві стикаються з **декількома проблемами**.

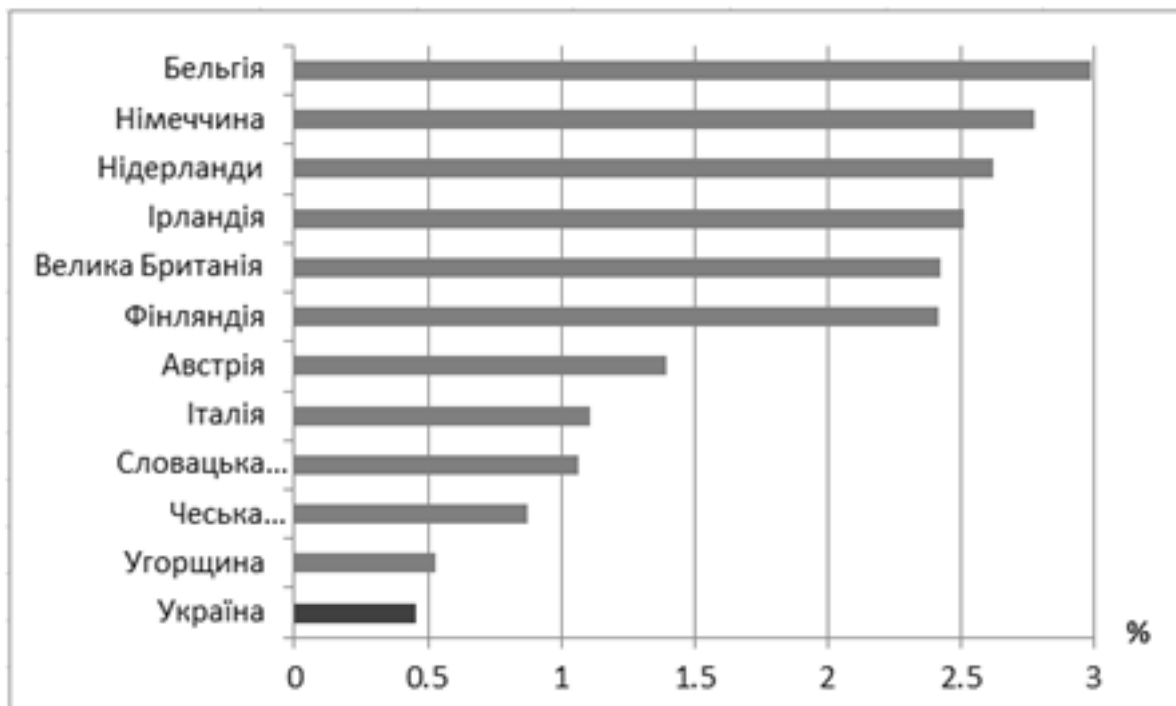
- По-перше, - обмежена співпраця з галуззю. До речі, не існує механізм, що дозволяв би залучати приватний сектор до визначення пріоритетів наукових досліджень, і наслідок цього – невідповідність дослідницьких проектів і розробок НААН потребам агробізнесу (UCAB, 2015). Діяльність Фонду Маха в Італії – чудовий приклад успіху ППП, що підтримує розвиток навичок, приклад, який може використати Мінагрополітики;³⁷

³⁷ Фонд Маха – це дослідницький центр з місією надавати підтримку економіці, що базується на землі, шляхом виконання досліджень та реалізації інновацій, що покращують продукцію сільського і лісового господарства, а також вдосконалюють якість і поживність харчових продуктів. Фонд управляє кількома фермами, на яких виконуються дослідження фруктів та вина. Власті регіону Тренто і провінції Трентіно, представники агробізнесу та центри дослідження й освіти працюють разом в рамках Фонду над підвищенням конкурентоспроможності агросектору, а це має наслідком підвищення популярності бренду та розширення експорту.

- По –друге, інтенсивність R&D залишається на низькому рівні, порівняно до країн-членів ОЕСР (Діаграма 13). У відповідь на скорочення державних видатків на дослідження і розробку НААН збирається тісніше співпрацювати з приватним сектором, що зазначено у стратегії на наступні п'ять років, яку оприлюднено у квітні 2015р. для консультацій з європейськими партнерами. Стратегія також передбачає надання фермерам оплачуваних послуг дослідження і розробки та консультацій. (NAAS, 2015).

Figure 13. Інтенсивність R&D у сільському господарстві, 2011

Частка державних видатків на R&D у сільськогосподарському ВВП

Source: Джерело: OECD, 2013a, 2014 and 2015b.

ГЛАВА 7. ПОЛІТИКА У СФЕРІ ДОВКІЛЛЯ

Сильна та відповідним чином реалізована екологічна політика сприяє сталому використанню природних ресурсів, – землі, ґрунту і води, - і цим стимулює продовольчу безпеку у довгостроковій перспективі, захищає біорозмаїття та зменшує вплив зміни клімату. У цій Главі проаналізовано екологічні ризики в аграрному секторі, а також політику і регулювання, націлені на їх зменшення.

Ерозія ґрунту вважається однією з головних проблем довкілля: 57,5% земельних угідь вже зазнали ерозії, і додатково 80000 га щорічно потерпають від ерозії. За даними FAO, 76% земельних угідь зазнали серйозної деградації, головним чином через інтенсивне господарювання в минулому, а 17,7% земельних площ постраждали від підвищення кислотності. (UNECE, 2007; FAO, 2012). Понад 500 млн т ґрунту на орних землях що розу зазнають ерозії, а це має наслідком втрату родючості на площі 32,5 млн га, що дорівнює майже USD п'ять млрд. в перерахунку на споживчі речовини. Кожного року вартість еродованого ґрунту сягає коло третини сільськогосподарського ВВП, тобто через ерозію ґрунту втрачається третина з кожного долара створеної у сільському господарстві доданої вартості (FAO, 2014b).

Рельєф і клімат України, а також велика частка орної землі робить ерозію ґрунту поширеним природним явищем. Незадовільна практика управління земельними ресурсами, а саме вирощування культур на крутих схилах, надмірна вирубка лісів, підліску й чагарнику, а також перевипасання – все це прискорює ерозію ґрунту. Невизначеність володіння землею, що призвело до незаконної вирубки дерев, які надавали захист від вітру орній землі, також зробила внесок у цей процес. У свою чергу, ерозія спричиняє замулювання річок, озер та водойм (UNECE, 2007; FAO, 2012).

Втрата родючості ґрунту прискорилося в останні 20 років через нестачу добрив, ігнорування практики сівообігу та розширене вирощування таких пропашних культур як зернові й соняшник, а це зменшує вміст і накопичення гумусу в ґрунті й робить його більш сприйнятливим до ерозії водою і вітром (Kucher, 2007; Geletukha and Zheliezna, 2014). Наприклад, частка виробництва насіння соняшника на оброблюваних площах складає від 18% до 22%, тоді як не має перевищувати 10%-5%, з огляду на сталість виробництва (FAO, 2012). Відносно короткий строк оренди землі може пояснити, чому виробники так мало інвестують у підтримку родючості ґрунту. Нестача технічних знань та відповідного обладнання, а також відсутність інституцій і дорадчих служб, що функціонують належним чином у сфері управління земельними ресурсами та їх збереження також роблять свій внесок у деградацію землі (Kucher, 2007). Колишні колективні сільськогосподарські підприємства практикувати певні позитивні методи охорони довкілля, такі як обов'язкова участь пасовищ і луків у чергуванні культур. Але низький рівень цін, висока вартість енергії та припинення надання субсидій призвели до різкого зменшення поголів'я худоби на аграрних підприємствах і переходу до рихлення землі (FAO, 2012).

Зміни у законодавстві не можуть значно покращити ситуацію в короткостроковій перспективі, бо низький рівень цін на землю та наявність значних земельних ресурсів можуть все ще стимулювати реалізацію короткотермінових стратегій виробництва за рахунок родючості ґрунту (Visser and Mamonova, 2011). Проте, значно поширене використання мінімального рихлення в останнє десятиріччя свідчить про певні зусилля задля змін (FAO, 2014b).

Неправильне використання **факторів сільськогосподарського виробництва** може також негативно впливати на довкілля. Використання мінеральних та природних поживних речовин (нутрієнтів) знову зростає, але повільно (Таблиця 7). Подібним чином, знову очікується збільшене використання пестицидів, тоді як у 90-х роках їх застосовували меншою мірою. Нутрієнти й пестициди виносяться на поверхню, у ґрунтові води, а їх залишки містяться у продукції. Крім цього, коло 19,3 тисячі тон застарілих пестицидів зберігається на 4983 складах аграрних підприємств, а 33% місць складування не відповідають санітарним та екологічним вимогам (UNEP, 2007). В той час, коли Україна займає 95 місце з 178 у *Йельському індексі екологічних показників виробничої діяльності* (the Yale Environmental Performance Index) (2014) з оцінкою позитивних змін екологічних показників виробничої діяльності 5,44% порівняно до показників десять років тому, екологічні показники виробничої діяльності у сільському господарстві значно погіршали за той самий період - негативна зміна на рівні -22,46%. Це можна пояснити значними субсидіями сільському господарству, що в індексі використані для оцінки змінної, яка виражає ступінь тиску на довкілля, справленого субсидіями сільськогосподарських факторів виробництва (EPI, 2015).

Table 6. Використання добрив, 1990-2012

	Одиниця	1990	2000	2005	2010	2012
Мінеральні добрива для всіх культур	<i>кг споживних речовин на га</i>	901	128	362	517	555
Зернові та бобові культури		132	15	35	63	79
Промислові культури		260	18	39	57	66
Овочі та гарбузові культури		164	23	90	137	172
Органічні добрива (гній, компост, органічні суміші)	<i>т на га</i>	240	39	17	8	9

Source: Державна служба статистики, 2012.

Неналежне управління водними ресурсами у сільськогосподарському виробництві може справляти довгостроковий негативний вплив на довкілля. У південній частині України зрошення відіграє значну роль в сільському господарстві, а звідси – високий попит на воду, тоді як у північній частині країни широко поширені дренажні системи, для заготівлі кормів. Існуючі системи зрошення і дренажу можуть справляти негативний вплив на природне середовище, бо сприяють засоленню ґрунтів та втраті боліт і водоносних горизонтів. (Kucher, 2007).

На додаток, сільське господарство є головним джерелом забруднення води, особливо через поверхневі стоки (Kucher, 2007). Малі інвестиції хазяйств і нестача управлінської спроможності призвели до неприйнятно високих рівнів забруднення внутрішніх водойм (Nazarov *et al.* 2004), і забрудненість нітратами визнана найбільшою загрозою довкіллю від сільськогосподарського виробництва (Ertel *et al.*, 2012). Сільськогосподарські стоки особливо інтенсивні на родючих алювіальних рівнинах і у відносно плоских регіонах чорноморського узбережжя біля Одеси та на узбережжі Азовського моря. До ситуації додає невідповідне зберігання органічних і мінеральних добрив в аграрних підприємствах, де втрати від незадовільного зберігання добрив сягають 20-30% (Tagarakis *et al.*, 2012; Strokal and Kroeze, 2013).

Лісове господарство зазнаватиме зростаючого тиску, і управління ним має бути більш інтегрованим. Ліси покривають коло 9,6 млн га, і половина лісів використовується для комерційних цілей. Всіма лісами володіє держава: 77% знаходяться в управлінні *Державного агентства лісових ресурсів України*, а володіння рештою, - 23%, - розпорошене серед майже 50 державних відомств, місцевих органів влади і навчальних установ. (State Statistics Service, 2015). Фінансові фактори і стимулювання з боку держави були рушійною силою в управлінні лісовим господарством, а не попит аграрного сектору (Nyzhnyk and Soloviy, 2009). На разі відсутня нестача орної землі, але попит на землі сільськогосподарського призначення й ліси може зростати у майбутньому, особливо внаслідок лібералізації земельних ринків або підвищеного використання біомаси. Цілісний підхід до ведення лісового господарства може допомогти вирішенню проблеми ерозії ґрунтів, сприяти розвитку відновлюваної енергетики та скороченню викидів вуглецю.

Україна – одна з небагатьох країн, що можуть отримати переваги від **зміни клімату**, якщо буде доведено правильність комп'ютерного моделювання (Fay *et. Al*, 2010). Тоді як степові регіони на півдні можуть зазнавати частіших посух, вегетаційний період у басейні Азовського моря буде довшим, а території обмеженого ведення сільського господарства у північних регіонах можуть стати більш продуктивними (Dronin and Kirilenko, 2012). Згідно даних *Шостого Національного повідомлення України з питань зміни клімату*, для головних зернових культур зміна клімату виглядає позитивною, і це може довести валовий збір зерна до 85-90 млн т до 2050р., за умови успішної реалізації заходів адаптації. Наприклад, врожайність озимої пшениці може зрости на 26% за період 2030-2040 р.р. порівняно до бази порівняння - 1995-2009р.р..

Однак, зміна клімату супроводжується переліченими далі ризиками для сільськогосподарського виробництва: збільшення частоти та інтенсивності посух, що може мати наслідком втрату до 40-60% врожаю; зменшення частоти та інтенсивності опадів, що перешкоджає накопиченню вологи у ґрунті та погіршує умови жнив; частіші зими з нестабільним сніговим шаром при зниженні температури, що підвищує ризик неврожаю; інтенсифікація атак паразитів, що на 20-30% може зменшити врожайність; а також нестабільність ґрунтового покриття, що сприяє ерозії водою (UCAB, 2014a).

Комплексне **регулювання** з метою охорони довкілля має спрацювати на зменшення впливу на довкілля:

- Чинний від 1991р. Закон України *Про охорону навколишнього природного середовища* зафіксував низку засадничих принципів, включно з доступом до інформації. Цей закон містить положення щодо повноважень і обов'язків різних органів державного управління, щодо адміністративних механізмів і механізмів правозастосування, цивільної та кримінальної відповідальності за порушення у сфері довкілля;
- Чинний від 1995р. Закон України *Про екологічну експертизу* передбачає виконання оцінки впливу на довкілля усіх проектів і пропозицій з потенціалом негативних наслідків для довкілля та запроваджує принцип залучення громадськості, громадські слухання і коментарі до законів (OECD, 2011);
- На разі керівним документом у масиві екологічного законодавства є чинний від 2010р. Закон України *Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року*, в якому викладено підхід до майже всіх аспектів захисту навколишнього природного середовища. Цей документ не відміняє законодавчі акти

стосовно забруднення землі, воли і повітря, а є першою спробою визначити послідовну стратегію у сфері охорони довкілля (Bigdan, 2013).

У сфері управління земельними ресурсами, Закон України *Про охорону земель* (2003), Закон України *Про державний контроль за використанням та охороною земель* (2003) містять положення, що обмежують невідповідне використання землі, але для реалізації цих положень не вистачає ресурсів. З моменту приєднання України до *Конвенції ООН Про боротьбу з опустелюванням* у 2002р., було розроблено національні програми стосовно деградації земельних ресурсів та внесено зміни у певні законодавчі та підзаконні акти на підтримку реалізації положень цієї Конвенції (UNEP, 2007). У 2014р. на обговорення громадськості було винесено проект Закону України *Про збереження ґрунтів та охорону їх родючості*. В цьому документі зроблено акцент на державному контролі якості ґрунту та переміщено відповідальність за обстеження ґрунту від сільськогосподарських виробників до держави. В документі зроблено спробу надати ґрунтам окремий правовий статус і захист, а також сформувані правила для високих стандартів оброблення землі, попередження деградації ґрунтів та зменшення екологічних й економічних ризиків, спричинених невідповідним або екологічно небезпечним землекористуванням. Цей документ передбачає обов'язкову агрохімічну сертифікацію земель. Наявність агрохімічного паспорту земельної ділянки може стати передумовою передачі права володіння або користування землею сільськогосподарського призначення.³⁸ Такі паспорти мають стати складовою договорів передачі права володіння або оренди землі (UCAB, 2014a).

В наступні роки політика у сфері охорони довкілля має зазнати суттєвих змін в процесі гармонізації із стандартами ЄС, згідно зобов'язань в рамках *Угоди про асоціацію*. ЄС вже надає допомогу у досягненні цих цілей (Orlovska and Vovk, 2014). Держава вже зробила перші кроки до розроблення стратегії адаптації до змін клімату, хоча все ще потрібно розробити конкретні політику й заходи в аграрному секторі. Україна приєдналася до міжнародних конвенцій щодо зміни клімату, включно із *Киотським протоколом*, але країні на вистачає спроможності реалізувати свої зобов'язання (UCAB, 2014a). У світлі зростання попиту на органічні продукти з боку країн Європи та у США, підтримка розвитку органічного сільського господарства може стати ефективною стратегією досягнення цілей як в економіці, так і в сфері екології (Вставка 9).

Вставка 9. Органічне сільське господарство в Україні

В Україні органічне землеробство розпочалося у 70-х роках. Наприкінці 90-х перші органічні ферми отримали сертифікати для експорту продукції. У 2013р. 393400 га землі та 175 виробників були сертифіковані як органічні порівняно з тільки 31 виробником у 2003р. У 2012р. також працювали 59 органічних переробників. Надбавка на органічні продукти становить 10-100% до звичайного рівня цін. Ринок експорту, без сумніву, є рушійною силою зростання органічного сільського господарства. Головним чином на експорт йдуть зернові, бобові, насіння соняшника, ягоди, ефірні олії, гриби, горіхи та концентрати фруктових соків. За оцінками, річна вартість органічної продукції сягає коло USD 149 - 210 млн. Експортують продукції на майже USD 40-53 млн, головним чином до країн ЄС і меншою мірою до США, Канади, Швейцарії та країн Азії. Потенціал експорту залишається високим, і чисельність міжнародних покупців з ЄС та США постійно зростає. На внутрішньому ринку реалізують органічної продукції ще на USD 1,3-2,7 млн, головним чином у мережі супермаркетів. Вітчизняний ринок органічної продукції є порівняно молодим. Решта виробленої продукції продається як звичайні продукти.

³⁸

Стосовно деяких земель такі сертифікати все видано. Державний науково-технологічний центр охорони родючості ґрунтів при Мінагрополітики виконує моніторинг якості ґрунтів на відповідність фізичним, агрохімічним та еко-токсикологічним показникам з метою захистити родючість ґрунтів. Майже п'ять млн. га вже пройшли агрохімічну сертифікацію у 2011р., і виробники сільськогосподарської продукції отримали 94000 агрохімічних сертифікатів (паспортів) на свої землі (FAO, 2012).

Продукти на експорт мають отримати сертифікат згідно стандарту країни-імпортера, – перелік стандартів міститься у *Регламенті Комісії ЄС 1235/2008*, - або інших приватних стандартів (наприклад, *Bio Suisse, Bioland* або *Naturland*) для ЄС та Швейцарії, а також *the US National Organic Programme* для США і решти світу. У *Регламенті Комісії ЄС 1235/2008* перелічені двадцять органів сертифікації. До них належить й компанія *Органік стандарт*, – єдиний вітчизняний орган сертифікації органічної продукції, заснований у 2007р в рамках швейцарсько-українського проекту *Сертифікація в органічному сільському господарстві та розвиток органічного ринку в Україні*. Проект було реалізовано за підтримки *Дослідного інституту органічного сільського господарства (FiBL)*. *Органік стандарт* акредитована відповідно до стандартів серії ISO 65 у жовтні 2009р. і від того часу пропонує послуги повної інспекції та сертифікації органічного виробництва за правилами ЄС. На кінець 2014р. послуги надано 137 операторам ринку (клієнтам) у 24 областях та сертифіковано 51000 га. Очікується сертифікація більше 50% операторів на ринку органічного виробництва.

В той час, коли іноземні донори, зокрема, агенції з розвитку Швейцарії та Німеччини, були дуже активними в стимуляції розвитку сектора органічного виробництва, органи державної влади в Україні були дуже мало залучені до процесу органічного виробництва. У 2007р. було оприлюднено *Державну цільову програму розвитку українського села на період до 2015р.*, яка націляла на отримання 10% усього сільськогосподарського виробництва як органічного до 2015р., але на національному рівні не були реалізовані подальші заходи. Проте, на місцевому рівні, багато обласних органів влади, зокрема у Львівській, Хмельницькій і Полтавській областях, розробили програми підтримки органічного виробництва, перш за все шляхом стимуляції місцевого збуту і розвитку ринку. Закон України № 425-VII *Про виробництво та обіг органічної сільськогосподарської продукції та сировини* ухвалено у вересні 2013 р. він визначає правову та економічну базу виробництва й обігу органічної продукції та має на меті забезпечити належне функціонування ринку цієї продукції та справедливу конкуренцію. Закон чітко визначає органічні продукти, що захищає виробників органічної продукції від недобросесної конкуренції. Однак, цей закон ще не реалізований, бо розробляють або знаходяться на стадії ухвалення 16 підзаконних актів на його виконання. Ці чисельні нормативні документи можуть створити занадто складні регулятивні рамки.

У Мінагрополітики нема працівника, який відповідає за органічне сільське господарство, що має наслідком слабку інституційну координацію, включно для цілей 16 підзаконних актів. Жодна державна установа а ні реєструє, а ні виконує нагляд стосовно сертифікованих виробників і сертифікаційних органів. Згідно закону такі функції має виконувати *Державна інспекція сільського господарства*, але від вересня 2014р. цей орган знаходиться у стадії ліквідації. Відсутність відповідного застосування нормативної бази призводить до випадків шахрайства, наприклад, неправомірного маркування, що руйнує довіру споживачів, ЗМІ та роздрібної торгівлі.

Ще декілька факторів обмежують розвиток сектору органічного виробництва: нелегальне використання генетично модифікованого насіння; забруднення води і земель сільськогосподарського призначення промисловими підприємствами; загроза від атомних електростанцій; низький рівень грамотності населення щодо органічного сільського господарства і органічних продуктів; слабкість послуг підтримки, включно із дослідженнями і навчанням, а також складність найму професіоналів із добрим теоретичним підґрунтям і практикою застосування правил і технологій органічного виробництва. І хоча органічне сільське господарство є окремим предметом у п'яти аграрних коледжах, в *Національному університеті біоресурсів і природокористування України* та *Житомирському національному агроєкологічному університеті*, більшість освітніх установ не мають цього предмету у своїх навчальних планах. Фермери, які практикують органічне виробництво, отримують консультації головним чином в рамках проектів та користуючись послугами кількох приватних консультантів-фрілансерів. Великі виробники органічної продукції мають власних штатних агрономів. Як наслідок, поставлена українська органічна продукція не завжди відповідає вимогам щодо якості згідно міжнародних стандартів споживання людиною. Крім того, українським фермерам варто зміцнити свої знання щодо експортних процедур у Західній Європі на шляху від ферми до покупця (наприклад, логістика, відправлення вантажу, співробітництво із транспортними компаніями), а також володіння іноземними мовами.

Джерело: UNEP, 2011 and 2012; FiBL & IFOAM, 2014; Karasova, 2014; Sigg, 2014; MAPF 2015.

Чисельні закони у сфері охорони довкілля не змогли зменшити негативні екологічні впливи через слабкість реалізації. Екологічна політика розробляється на засадах не ефективного підходу «з гори до низу». Адміністративна система обтяжена багатьма регуляторними функціями та правозастосуванням на нижніх рівнях. Уніфікація множини нормативних документів залишається проблемою, бо участь кількох відомств у впровадженні екологічної політики призводить до фрагментації реалізації. *Міністерство екології та природних ресурсів України* є головним відомством, хоча *Мінагрополітики* також має великий інтерес до цього сектору, так само як і Верховна Рада, і Кабінет Міністрів, і *Мінекономрозвитку* (Buzogany, 2011).

БІБЛІОГРАФІЯ

- Acs, S., Borodina, O., y Paloma, S. G., and Kharchenko, A. (2013), *Ukraine's agriculture: potential for expanding grain supply. Economic and institutional challenges*. European Commission Joint Research Centre, Institute for Prospective Technological Studies Policy Report 26170, <https://ec.europa.eu/jrc/sites/default/files/jrc84652.pdf>.
- Agra Europe (2015), Agra Europe No. 2963, 24 April 2015.
- Agra Europe (2013), Agra Europe No. 2595, 10 December 2014.
- Agrarian Commodity Exchange (2014), *Farmers finish supplying grain harvested in 2014*. Press release from the Cabinet of Ministers of Ukraine and the State Agrarian Fund, 21st October, <http://agrex.gov.ua/en/2014/10/21/farmers-finish-supplying-grain-harvested-in-2014/>
- AgriEvent (2014), *Profitable Greenhouse Production in Ukraine: Investing in People and Technologies*. <http://agrievent.com.ua/en/anons-dutch-ukr-greenhouse-forum-2014-en.html>.
- AACU (2014), Agrologistics: results of 2014, Association of Agricultural Carriers of Ukraine, <http://aapu.com.ua/agrologistika-itogi-2014/>.
- Auyezov, O., and Miles, T. (2012), Ukraine denies protectionism as 58 nations attack WTO tariffs plan, Reuters, <http://www.reuters.com/article/2012/10/16/us-ukraine-wto-idUSBRE89F16C20121016>.
- Baker Tilly (2014), Agribusiness Ukraine: in graphics and maps, *Business Views Ukraine*, <http://businessviews.com.ua/ru/economy/id/20-grafikov-i-kart-kotorye-dostupno-objasnjajut-agrobiznes-ukrainy-328/>.
- Berlin Economics (2012), *Turning Ukrainian Agriculture into an Engine of Growth: A Strategy for the Development of the Grains and Oilseeds Sector*, http://www.berlin-economics.com/download/policypapers/Strategy%20Agriculture%20Ukraine_ACC-EBA_Berlin%20Economics_23%20Jan%202012.pdf.
- Bezlepkina, I., van Berkum, S., and Rau, M-L. (2013), *Prospects for Ukraine's agrifood sector: Implications for Dutch trade relations*, LEI Wageningen UR Report 2013-045, https://www.wageningenur.nl/upload_mm/8/3/a/8e511e03-c583-4d1e-80a3-143043ac9030_LEI%20Rapport%202013-045%20vBerkum_DEF_WEB.pdf.
- Bigdan, O.V. (2013), Of Environmental Policy in Agriculture of Ukraine: Management Aspects. *Fundamental Research*, No. 4, pp. 1176-1180, <http://rae.ru/fs/pdf/2013/4-5/31385.pdf>.
- Bodenstein, T., Plümper, T., and Schneider, G. (2003), Two sides of economic openness: non-tariff barriers to trade and capital controls in transition countries, 1993–2000. *Communist and Post-Communist Studies*, 36(2), pp. 231-243.
- Bunge, J. (2014), Grain Companies Say They See No Significant Ukraine Impact, *Wall Street Journal*, March 3, <http://www.wsj.com/articles/SB10001424052702304585004579417523345324430>.

- Buzogany, A. (2011), *Shades of Green. Selective Spill-Over and Environmental Policy Convergence between Ukraine and the EU*. Presentation to the European Consortium for Political Research (ECPR) General Conference, Reykjavik, August, <http://ecpr.eu/Events/PaperDetails.aspx?PaperID=9086&EventID=1>.
- CA (2015), *Oukragro – La Lettre du Club Agroalimentaire France-Ukraine*, Number 106, Crédit Agricole, February 2015.
- CASE (2014), *Assessment of the economic impact of the Trade Agreement between the European Union and Ukraine*. Paper Prepared for the Directorate General of Trade of the European Commission, **Error! Reference source not found.**
- Cramon, S.V., and Raiser, M. (2006), *The Quotas on Grain Exports in Ukraine: ineffective, inefficient, and non-transparent*, World Bank Country Office Ukraine Note, no. 38596, http://www-wds.worldbank.org/external/default/WDSContentServer/WDSP/IB/2007/02/09/000310607_20070209130442/Rendered/PDF/385960ENGLISH0UA0Wheat0quota01PUBLIC1.pdf.
- Crane, K., and Larrabee, F. S. (2007), *Encouraging trade and foreign direct investment in Ukraine*. Santa Monica, CA: Rand Corporation, http://www.rand.org/content/dam/rand/pubs/monographs/2007/RAND_MG673.pdf.
- Deininger, K., Nizalov, D., and Singh, S. K. (2013), *Are mega-farms the future of global agriculture? Exploring the farm size-productivity relationship for large commercial farms in Ukraine*, World Bank Policy Research Working Paper WPS6544 (July), <http://elibrary.worldbank.org/doi/pdf/10.1596/1813-9450-6544>.
- Deininger, K., and Byerlee, D. (2011), *Rising Global Interest in Farmland: Can it Yield Sustainable and Equitable Benefits?* Washington DC: World Bank, <http://siteresources.worldbank.org/DEC/Resources/Rising-Global-Interest-in-Farmland.pdf>.
- Demyanenko, S. I. (2005), *Activating the Land Market*. In Meyers (ed.), *Refocusing Agricultural and Rural Development Policies in Ukraine: Action Plan for the Road Ahead*, Washington DC: USAID, pp. 39-61, http://pdf.usaid.gov/pdf_docs/PNADD689.pdf#page=49.
- Dimitrova, A., and Dragneva, R. (2009), *Constraining external governance: interdependence with Russia and the CIS as limits to the EU's rule transfer in the Ukraine*, *Journal of European Public Policy*, 16(6), pp. 853-872.
- Dronin, N., and Kirilenko, A. (2012), *Climate Change, Water and Agriculture in the Azov Sea Basin*. In Lagutov (ed.), *Environmental Security in Watersheds: The Sea of Azov*. Dordrecht: Springer Netherlands.
- Duer, I., and Igras, J. (2004), *Good Agricultural Practice in Poland*. In Friedrich (ed.), *Baltic Sea – Good Agricultural Practice in the new EU Member countries and the North-Western Region of the Russian Federation*. Berlin: German Ministry of Environment.
- Duis, T., and Streljok, I. (2011), *IFC Initiative: - Greenhouse Sector Study*, Washington DC: International Finance Corporation, <http://www.greenporthollandinternational.nl/wp-content/uploads/IFC-report-dec-2011-vertr..pdf>

- EBA (2015), Interview with the European Business Association, April 2015.
- EBRD (2004) *Transition Report 2004*. London: European Bank for Reconstruction and Development.
- Ertel, A. M., Lupo, A., Scheifhacken, N., Bodnarchuk, T., Manturova, O., Berendonk, T. U., and Petzoldt, T. (2012), Heavy load and high potential: anthropogenic pressures and their impacts on the water quality along a lowland river (Western Bug, Ukraine), *Environmental Earth Sciences*, 65(5), pp. 1459-1473.
- EIU (2015), Country Report: Ukraine, Economist Intelligence Unit, January 2015.
- EIU (2013), Ukraine - Consumer goods and retail, Industry Report, Economist Intelligence Unit, October 2013.
- EU (2012), The agri-food sector in Ukraine: current situation and market outlook until 2025. Extension of the AGMEMOD model towards Ukraine. Myrna van Leeuwen, Petra Salamon, Thomas Fellmann, Martin Banse, Oliver von Ledebur, Guna Salputra and Olexandr Nekhay. JRC Scientific and Policy reports.
- European Commission (2013), *EU-Ukraine Deep and Comprehensive Free Trade Area*, Directorate General for Trade, http://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2013/april/tradoc_150981.pdf.
- FAO (2014a), *Ukraine: Meat Sector Review*, Rome: FAO, <http://www.fao.org/3/a-i3532e.pdf>.
- FAO (2014b), *Ukraine: Soil fertility to strengthen climate resilience*, Washington DC: World Bank, http://www-wds.worldbank.org/external/default/WDSContentServer/WDSP/IB/2014/10/27/000470435_20141027113422/Rendered/PDF/918500WP0UKRAI0E0Box385344B00OUO090.pdf.
- FAO (2013), Emerging investment trends in primary agriculture - A review of equity funds and other foreign-led investments in the CEE and CIS region, FAO Investment Centre.
- FAO (2012), *Assessment of the Agriculture and Rural Development Sectors in the Eastern Partnership Countries: Ukraine*, <http://www.fao.org/docrep/field/009/aq674e/aq674e.pdf>.
- FAO (1997), Ukraine, *FAO Information System on Water and Agriculture*, http://www.fao.org/nr/water/aquastat/countries_regions/ukraine/index.stm.
- Fay, M., Block, R.I., and Ebinger, J.O. (2010), *Adapting to Climate Change in Eastern Europe and Central Asia*, Washington DC: World Bank.
- FEU (2015), Consultations with Rodion Kolyshko, Director of the Institute of Professional Qualifications of the Federation of Employers of Ukraine, April 2015.
- FiBL and IFOAM (2014), The World of Organic Agriculture - Statistics and Emerging Trends 2014, Available at: <https://www.fibl.org/fileadmin/documents/shop/1636-organic-world-2014.pdf>, retrieved on March 2, 2014.
- Frishberg and Partners (2007), *Doing Business in Ukraine, The Essential Guide*, by Scott E. Brown and Alex Frishberg.

- GAIN (2014), Ukraine Grain and Feed Update, Report Number UP1441, Global Agricultural Information Network, 31 October 2014.
- Gawrich, A., Melnykovska, I., and Schweickert, R. (2010), Neighbourhood Europeanization through ENP: the case of Ukraine, *JCMS: Journal of Common Market Studies*, 48(5), pp. 1209-1235.
- Geletukha, G., and Zhelyezna, T. (2014), *Prospects for the Use of Agricultural Residues for Energy Production in Ukraine*, BioEnergy Association of Ukraine (UABio) Position Paper No. 7, February, <http://ua-energy.org/upload/files/Position%20paper%20UABIO%207%20EN.pdf>.
- Geletukha, G., Zhelyezna, T., Lakyda, P., Vasylyshyn, R., Zibtsev, S., Lakyda, I., and Böttcher, H. (2010), *Potential of biomass for energy in Ukraine*, BEE - Biomass Energy Europe Report, http://www.uvm.edu/~cdl/2012workshop/UKraine_Biomass_assesment_BEE_project_engl_8_0_2_2011_IL_SZ_final.pdf.
- Gide (2015), Newsletter, Monthly Legal Update – Ukraine, Gide Loyrette Nouel, 26 February 2015.
- Global Water Partnership (2014), *Upgrading agricultural drought monitoring and forecasting: the case of Ukraine and Moldova*, http://www.gwp.org/Global/GWP-CEE_Files/IDMP-CEE/IDMP-Annex1-Act.5.6-Milestone-3-Final.pdf
- Götz, L., Goychuk, K., Glauben, T., and Meyers, W. H. (2013), Export Restrictions and Market Uncertainty: Evidence from the Analysis of Price Volatility in the Ukrainian Wheat Market. In *2013 Annual Meeting, August 4-6, 2013, Washington, DC* (No. 150308). Agricultural and Applied Economics Association, http://ageconsearch.umn.edu/bitstream/150308/2/Export%20restrictions%26market%20uncertainty_AAEA2013.pdf.
- Government of Ukraine (2014), Arseniy Yatsenyuk on Government Action Program: Ukraine declares a new food policy, Government Portal, December 10, http://www.kmu.gov.ua/control/en/publish/article?art_id=247807293.
- Gwartney, J., Lawson, R., and Hall, J. (2014), *Economic Freedom of the World: 2014 Annual Report*. Fraser Institute, <http://www.freetheworld.com/2014/EFW2014-POST.pdf>
- Hardin, G. (1968), The tragedy of the commons, *Science*, 162(3859), pp. 1243-1248.
- Hellegers, P.J.G.J. (2005), *Failure and Reform of Existing Incentives in the Irrigation Sector in the Ukraine*, Washington DC: World Bank, http://siteresources.worldbank.org/INTWRD/Resources/120405_ARDenote_WRMEI_Hellegers.pdf
- HighQuest Partners (2010), *Private Financial Sector Investment in Farmland and Agricultural Infrastructure*, OECD Food, Agriculture and Fisheries Papers, No. 33, OECD Publishing, <http://dx.doi.org/10.1787/5km7nzpjl8v-en>
- Holko, L., Gorbachova, L., and Kostka, Z. (2011), Snow hydrology in central Europe. *Geography Compass*, 5(4).
- IAMO (2011), Rethinking agricultural reform in Ukraine, Zvi Lerman, David Sedik, Nikolai Pugachov, Aleksandr Goncharuk, Studies on the Agricultural and Food Sector in Central and

Eastern Europe, Leibniz Institute of Agricultural Development in Central and Eastern Europe (IAMO) and FAO.

IEA (2012), Ukraine 2012, International Energy Agency.

IFC (2013), Agriinsurance market of Ukraine in 2013 - Analytical Study.

Interfax Ukraine (2014), European, Russian, Chinese investors interested in concession of highways in Ukraine. *Kyiv Post*, February 5, <http://www.kyivpost.com/content/business/european-russian-chinese-investors-interested-in-concession-of-highways-in-ukraine-336303.html>.

Invest Ukraine (2012), Agricultural industry, Industry overview, Invest Ukraine – State Agency for Investment and National Projects of Ukraine and Deloitte.

IWPLR (2015), Interviews held at and presentations of the Institute of Water Problems and Land Reclamation, February-April 2015.

Jaroszewska, J. (2007), Financing and Institutional Set up of Agricultural Advisory Services in Europe – Lessons for Ukraine, *Policy Paper*, No. 18, Kyiv, Institute for Economic Research and Policy Consulting, Kyiv, www.ier.com.ua/files/publications/Policy_papers/Agriculture_dialogue/2007/AgPP_18_Eng.pdf

Kalnitskaya, J. (2013), *Business Opportunities in the Biobased Economy in Ukraine*, Kyiv: ProMarketing Ukraine. <http://www.biobasedeconomy.nl/wp-content/uploads/2011/08/BBE-Ukraine-study-2013-12-13.pdf>.

Karasova (2014), Organic production as an innovative trend in export-oriented development of Ukraine's agriculture, *Management Theory and Studies for Rural Business and Infrastructure Development*. 2014. Vol. 36. No. 2, Scientific Journal, June 2014.

Kobuta, I., Sikachyna, O., and Zhygadlo, V. (2012), *Wheat export economy in Ukraine*, FAO Policy Studies on Rural Transition No. 2012-4, <http://www.fao.org/webtranslate-widget.systransoft.com/docrep/017/aq344e/aq344e.pdf>.

Koester, U., Shumann, C. and Lissitsa, A. (2010), The Agricultural Knowledge and Information System in Ukraine. Call for Reforms, *Policy Paper Series*, No.30, Institute for Economic Research and Policy Consulting, Kyiv.

Kopytko, N. (2014), Change and transition: the climate of Ukraine's agri-food sector, *Climate Policy*, (ahead-of-print).

Krasnozhon, L.O. (2011a), Property rights and farm efficiency: evidence from Ukraine. *Economic Change and Restructuring*, 44(4).

Krasnozhon, L.O. (2011b), Robbing the breadbasket. *Kyiv Post*, May 26, <http://www.kyivpost.com/opinion/op-ed/robbing-the-breadbasket-306124.html>.

Kravchenko, D. (2014). Pro&Contra: нужно ли ликвидировать Земельный банк? (Pro and con: Is it Important to Liquidate the State Land Bank?). *Forbes Ukraine*, June 25, <http://forbes.ua/nation/1373712-proandampcontra-nuzhno-li-likvidirovat-zemelnyj-bank>.

- Kucher (2007), Ukrainian agriculture and environmental concern, Discussion Paper DP-24-2007, Oleg Kucher, University of Natural Resources and Applied Life Sciences, Department of Economics and Social Sciences, Vienna, July 2007.
- Kulyk, I., Herzfeld, T., and Nivievskiy, O. (2014), *Comparative assessment of Ukrainian grain export policies*, Institute for Economic Research and Policy Consulting Agriculture Policy Report, APR/01/2014, http://apd-ukraine.de/images/APD_APR_01-20134_Getreidehandelspolitik_eng.pdf.
- Leidel, M., Niemann, S., and Hagemann, N. (2012), Capacity development as a key factor for integrated water resources management (IWRM): improving water management in the Western Bug River Basin, Ukraine, *Environmental Earth Sciences*, 65(5), pp. 1415-1426.
- Lerman, Z. (2014), *Attitudes toward the Lifting of the Moratorium on Land Sales and the Development of Land Markets in Ukraine*, FAO Regional Office for Europe and Central Asia Policy Studies on Rural Transition No. 2014-5, http://www.fao.org/fileadmin/user_upload/Europe/documents/Publications/Policy_Studies/2014_5_en.pdf.
- Lissitsa, A. (2010), *The emergence of large scale agricultural production in Ukraine: Lessons and perspectives*, Washington DC: Paper presented at the Annual World Bank Conference on Land Policy and Administration, April 26 and 27.
- MAPF (2015), Interviews held at, presentations and website of MAPF, February-April 2015.
- Maydanyk, O. (2015), *Ukrainian Tax Reform in 2015 will affect Businesses*. Law offices of Egorov, Puginsky, Afanasiev, and Partners, Ukraine, http://www.eba.com.ua/static/members_reviews/EPAP_Ukraine_Legal_Alert_15012015_ENG.pdf
- McMonagle, R. (2014), *The Future of Agriculture in Post-moratorium Ukraine: A Case For Small-scale Farmer Support*. Kyiv: US Agency for International Development, https://www.conftool.com/landandpoverty2015/index.php/McMonagle-203-203_paper.pdf?page=downloadPaper&filename=McMonagle-203-203_paper.pdf&form_id=203.
- MEDT (2015), Interviews held at and answers to the PFIA questions from the Ministry of Economic Development and Trade, February 2015.
- MES (2015a), Statistics on VET students and graduates in agriculture from 2003 to 2014.
- MES (2015b), Consultations with Viktor Parzhnytskiy, Head of the unit for scientific and methodological content of VET education, March 2015.
- Mischenko, M. (2012), Public Opinion on Land Policy and Land Reform in Ukraine, *National Security and Defence*, No. 1, pp. 3-24.
- Mohamad, E. (2010), *Enhancing Competitiveness in the Western Balkans: The Croatian Regulatory Guillotine*. Presentation at UNDP Biennial Forum, 14-15 May, http://www.rcpar.org/mediaupload/events/2010thessaloniki/20100514_presentation_Mohamad.pdf.

- Movchan, V. and Shportyuk, V. (2012), *EU-Ukraine DCFTA: the Model for Eastern Partnership Regional Trade Cooperation*, Center for Social and Economic Research (CASE) Network Studies & Analyses No.445, http://www.case-research.eu/sites/default/files/publications/CNSA_2012_445.pdf.
- Movchan, V. and Shportyuk, V. (2008), *Effects of non-tariff protectionism in Ukraine: sector aspects*, Paper prepared for the Tenth Annual Conference of the European Trade Study Group (ETSG), September, <http://www.etsg.org/ETSG2004/Papers/Movchan.pdf>.
- NAAS (2015), Interviews with NAAS in April 2015 and website of NAAS.
- NAAS (2014), *Proposals for the open calls of EU Framework Programme for researches and innovations – HORIZON 2020*. Kyiv: National Academy of Agrarian Sciences, <http://naas.gov.ua/upload/podani.pdf>. Accessed February 25, 2015.
- Nazarov, N., Cook, H. F., and Woodgate, G. (2004), Water pollution in Ukraine: the search for possible solutions, *International Journal of Water Resources Development*, 20(2), pp. 205-218.
- NBU (2015), www.bank.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=65162&cat_id=36674 accessed on 27 February 2015.
- NC (2013), Report 2013, National Commission of State Regulation of Financial Service Markets, <http://nfp.gov.ua/content/rzviti-nackomfinposlug.html> accessed on 3 March 2015.
- Nedeli, Z. (2015), Ukrainians consider corruption one of the main problems in Higher Education, 5 January, <http://zn.ua/UKRAINE/ukraincy-schitayut-korupciyu-odnoy-iz-glavnyh-problem-vysshego-obrazovaniya-opros-163396.html>.
- Nizalov, D. (2014), Land Moratorium: Guess who benefits from the status quo? *VoxUkraine*, September 8, <http://voxukraine.blogspot.com/2014/09/landmoratorium-guess-who-benefits-from.html>.
- Nyzhnyk, A., and Soloviy, I. (2009), Land use policy of Ukraine in course of the transition to a market economy, http://www.agraroeconomik.at/fileadmin/download/Nyzhnyk_Ukraine.pdf.
- Oakland Institute (2014), The Corporate Takeover of Ukrainian Agriculture, Country Factsheet, December 2014.
- OECD and WB (2015), Skills Gap Survey, forthcoming.
- OECD (2015a), Fostering Green Growth in Agriculture: the Role of Training, Advisory Services and Extension Initiatives, Joint Working Party on Agriculture and the Environment, [www.oecd.org/officialdocuments/publicdisplaydocumentpdf/?cote=COM/TAD/CA/ENV/EPOC\(2014\)6/FINAL&docLanguage=En](http://www.oecd.org/officialdocuments/publicdisplaydocumentpdf/?cote=COM/TAD/CA/ENV/EPOC(2014)6/FINAL&docLanguage=En) accessed on 14 April 2015.
- OECD (2015b), OECD.StatExtracts, Gross domestic expenditure on R-D by sector of performance and field of science, https://stats.oecd.org/Index.aspx?DataSetCode=GERD_COST# accessed on 16 April 2015.
- OECD (2015c), Agricultural Policy Monitoring and Evaluation 2015: OECD Countries and Emerging Economies, OECD Publishing.

- OECD (2015d), Anti-Corruption Reforms in Ukraine - Round 3 Monitoring of the Istanbul Anti-Corruption Action Plan available at <http://www.oecd.org/daf/anti-bribery/Ukraine-Round-3-Monitoring-Report-ENG.pdf>, March 2015.
- OECD (2014), OECD study visit to Lviv to set up a pilot internship scheme, September 2014.
- OECD (2013a), Agricultural Policy Monitoring and Evaluation 2013: OECD Countries and Emerging Economies, OECD Publishing.
- OECD (2013b), OECD Territorial Reviews: Ukraine, OECD Publishing.
- OECD (2013c), OECD study visit in Trento, Italy, October 2013.
- OECD (2012a), *Competitiveness and Private Sector Development: Ukraine Sector Competitiveness Strategy*, OECD Publishing.
- OECD (2012b), *Attracting Investment in Renewable Energy in Ukraine*, OECD Publishing.
- OECD (2012c), Implementing Credit Guarantee Schemes in Ukraine: The Case of Agribusiness, Policy Handbook, Sector Competitiveness Strategy for Ukraine, November 2012.
- OECD (2012d), Policy Handbook, Enhancing Skills through Public-Private Partnerships in Education in Ukraine: The Case of Agribusiness, Sector Competitiveness Strategy for Ukraine, November 2012.
- OECD (2012e), Agricultural Policy Monitoring and Evaluation 2012: OECD countries, OECD Publishing.
- OECD (2011), Investment Policy Review.
- Ogarenko, I., and Hubacek, K. (2013), Eliminating Indirect Energy Subsidies in Ukraine: Estimation of Environmental and Socioeconomic Effects Using Input–Output Modeling, *Journal of Economic Structures*, 2(1), pp. 1-27.
- Ojala, L. (2010), *Ukraine: Trade and Transit Facilitation Study*, Washington DC: World Bank.
- Ostapenko, R. Zemskova, Y., Kolvakh, V. Bugai, M., Mykhailenko, T., and Lukyanov, A. (2014), *Ukraine: deregulation of the permit system*. Kyiv: CMS Tax Lawyers, <http://www.lexology.com/library/detail.aspx?g=3b05cf1f-da96-42a3-9b93-d3028612284e>.
- Pavlov, S.S. (2004), *Analysis of the irrigation management institutions in North Crimea canal system, Ukraine*, Wageningen University, Irrigation and Water Engineering Group (M.Sc. thesis).
- Plank, C. (2013), Land concentration, land grabbing and people's struggles in Europe - Land Grabs in the Black Earth: Ukrainian Oligarchs and International Investors.
- Polyakova, O. (2010), Easing of restrictions imposed during crisis should help investors. *Kyiv Post*, May 21, http://www.asterslaw.com/upload/iblock/be7/agk_1010.pdf.

- ProstoBank Consulting, (2015), Prostobiz Project Database, [www.prostobiz.ua/kredyty/rejtingi/\(kind\)/agrokredit/\(cur\)/UAH/\(term\)/365/\(sum\)/500000/\(prepayment\)/70](http://www.prostobiz.ua/kredyty/rejtingi/(kind)/agrokredit/(cur)/UAH/(term)/365/(sum)/500000/(prepayment)/70) accessed on 9 April 2015.
- Razumkov Centre (2011), Cadastral System in Ukraine: The State and Prospects, *National Security and Defence*, No. 6, pp. 2-27.
- Riabko, N. (2014), Agro-trade dynamics of the Black Sea countries, In International Centre for Advanced Mediterranean Agronomic Studies (ed.), *Mediterra 2014*. Paris: Presses de Sciences Po.
- Rouholahnejad, E., Abbaspour, K. C., Srinivasan, R., Bacu, V., and Lehmann, A. (2014), Water resources of the Black Sea Basin at high spatial and temporal resolution, *Water Resources Research*, 50(7), pp. 5866-5885.
- Rozendaal, J. (2013), Greenhouse Growth in Europe's Breadbasket: Agriculture investors target year-round vegetable crops to meet mounting Ukrainian demand. *Business Ukraine Online*, May 4, http://www.bunews.com.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1123:business-ukraine-magazine-greenhouse-growth-in-europes-breadbasket-&catid=26:agriculture-&Itemid=35%29
- Ryzhenkov, M., Galko, S., Movchan, V., and Radeke, J. (2013), *The impact of the EU-Ukraine DCFTA on agricultural trade*, Institute for Economic Research and Policy Consulting (IER) Policy Paper 01/2013, http://www.ier.com.ua/files/publications/News/2013/PolPap_01-2013_DCFTA_eng.pdf.
- Samusenko, Y. (2015), Is Ukrainian Agriculture Subsidised? *VoxUkraine*, February 23, <http://voxukraine.org/2015/02/23/is-ukrainian-agriculture-subsidized/>.
- Sarna, A. (2014), The transformation of agriculture in Ukraine: From collective farms to agrohholdings, *OSW (Centre for Eastern Studies) Commentary*, No. 127, February, http://www.osw.waw.pl/sites/default/files/commentary_127.pdf.
- SCRPE (2015), Interview with the State Committee on Regulatory Policy and Entrepreneurship, February 2015.
- Sigg, T. (2014), Essay on Development Policy, Sustainable impact of organic market development and posts of contribution of development cooperation to organic market development, NADEL-MAS Cycle 2012-14.
- State Statistics Service of Ukraine (2013), *Regions of Ukraine: Statistical Yearbook*. Kyiv: State Statistical Service.
- State Statistical Service of Ukraine (2012), *Agricultural of Ukraine: Statistical Yearbook*. Kyiv: State Statistical Service.
- Strohm, K., Tovstopyat, A., and Walther, S. (2010), *The Ukrainian farm UA2500ZH in the context of its region*, Presentation to the Cash Crop Conference 2010, Perth, Australia, http://www.agribenchmark.org/fileadmin/Dateiablage/B-Cash-Crop/Conferences/2010/Presentations/Poster_Ukraine_final.pdf.

- Strokal, M., and Kroeze, C. (2013), Nitrogen and phosphorus inputs to the Black Sea in 1970–2050. *Regional Environmental Change*, 13(1), pp. 179-192.
- System Capital Management (2013), *Ukrainian Energy Index*, http://www.scmholding.com/m/documents/Presentation_UEI_ru_1.pdf.
- Tagarakis, A., Kazakis, N., Zioga, D., Bolognesi, S., and Carraro, G. (2012), *Development of Transnational Strategy for the Integrated Water Management in Agriculture (TSIWMA): Technical Recommendations*, Project Report, Transnational Integrated Management of Water Resources in Agriculture for European Water Emergency Control (EU-Water), <http://www.southeast-europe.net/document.cmt?id=252>.
- Taran, S. (2008), *A paper detailing the types of non-tariff barriers encountered in the EU and New Border Countries and their impact on trade*. Paper produced for the “EU Eastern Neighbourhood: Economic Potential and Future Development” Project, <http://www.case-research.eu/sites/default/files/A%20paper%20detailing%20the%20types%20of%20non-tariff%20barriers%20encountered%20in%20the%20EU%20and%20New%20Border%20Countries%20and%20their%20impact%20on%20trade.pdf>.
- Tarashevych, O. (2013), *Long Term Perspective of Poultry and Livestock Production*, US Department of Agriculture Global Agricultural Information Network (GAIN) Report No. UP1319, <http://gain.fas.usda.gov/Recent%20GAIN%20Publications/Long%20Term%20Perspective%20of%20Poultry%20and%20Livestock%20Production%20Kiev%20Ukraine%205-24-2013.pdf>.
- Tebodin (2013), *Bioenergy & Biobased Opportunities in Ukraine, June 2013*, <http://english.rvo.nl/sites/default/files/2013/12/Bioenergy%20opportunities%20in%20Ukraine%20%20Tebodin%20%202013.pdf>.
- Ukrzaliznytsia (2014), In September 2014, UZ loaded nearly one million tonne of grain more than in the same period of 2013, Ukrzaliznytsia website, October 1, <http://www.uz.gov.ua/press-center/up-to-date-topic/390335/>.
- UAIC (2015), Website of the Ukrainian Agri Investment Council, https://issuu.com/agriinvestmentcouncil/docs/agri_monitoring_april_06-12_2015_en/10?e=0 accessed in April 2015.
- UCAB (2015), Consultations with UCAB in February and March 2015.
- UCAB (2014a), Doing Business in Ukraine 2014, Ukrainian Agribusiness Club.
- UCAB (2014b), AgriSurvey: Labour Market in Agrarian Sector of Ukraine.
- Ukravtodor (2015), Improving the condition of the road network - a necessary precondition for the modernisation of Ukraine, http://www.ukravtodor.gov.ua/novini/%D1%81_vdoskonalennya-stanu-dorozhnoi-merezhi-%E2%80%93-neobkhidna-peredumova-modernizatsii-ukraini.html.
- UNECE (2013), *Country Profiles on Housing and Land Management: Ukraine*. New York and Geneva: United Nations Economic Commission for Europe, http://www.unece.org/fileadmin/DAM/hlm/documents/Publications/CP_Ukraine_ECE.HPB.17_6.en.pdf.

- UNECE (2007), *Environmental Performance Reviews – Ukraine, Second Review*, Committee on Environmental Policy, United Nations Economic Commission for Europe, New York and Geneva.
- UNEP (2012), *Green Economy, Advisory Services – Ukraine*.
- UNEP (2011), *Organic agriculture – A step towards the green economy in the Eastern Europe, Caucasus and Central Asia region, cases studies from Armenia, Moldova and Ukraine*.
- USDA (2015), *Ukraine: Grain and Feed Update*. Washington DC: United States Department of Agriculture Global Agricultural Information Network (GAIN) Report No. UP1502, February, http://gain.fas.usda.gov/Recent%20GAIN%20Publications/Grain%20and%20Feed%20Update/Kiev_Ukraine_2-3-2015.pdf.
- USDA (2013), *Grain Transportation Report*. October 24, Washington DC: United States Department of Agriculture, <http://www.ams.usda.gov/AMSV1.0/getfile?dDocName=STELPRDC5105370>.
- US Department of Commerce (2014), *Country Commercial Guide for U.S. Companies: Ukraine*, Washington DC: US Department of Commerce, http://www.buyusainfo.net/docs/x_5580707.pdf.
- Valeriivna, O.J., and Serhiivna, V.M. (2014), Organizational Frame of Environmental Policy Convergence of Ukraine with the EU, *Marketing and Management Innovations*, No. 4, pp. 173-181, http://mmi.fem.sumdu.edu.ua/sites/default/files/mmi2014_4_173_181.pdf.
- Van Leeuwen, M., Salamon, P., Fellmann, T., Banse, M., von Ledebur, O., Salputra, G., and Nekhay, O. (2012), *The agri-food sector in Ukraine: Current situation and market outlook until 2025*, JRC Scientific and Policy Reports. Luxembourg: European Commission, <ftp://s-jrcsvqpx101p.jrc.es/pub/EURdoc/JRC71776.pdf>.
- Van Winden, A. (2013), *Greenhouse industry: the competitive edge*, Paper presented at the 4th International Conference, “Commercial Horticulture in Ukraine,” Kyiv, Ukraine, February 21.
- Vancraen, L. (2015), *Improving Customs Operations in a Joint Effort with the EU? VoxUkraine*, February 17, <http://voxukraine.org/2015/02/17/improving-customs-operations-in-a-joint-effort-with-the-eu/>.
- Visser, O. and Mamonova, N. (2011), *Large-scale land acquisitions in the former Soviet Union - A study of rural social movements and land conflicts*, IS Land Academy report (revised version)
- Visser, O. and Spoor, M. (2011b), *Land grabbing in post-Soviet Eurasia: the world’s largest agricultural land reserves at stake*, *The Journal of Peasant Studies*.
- Warner, M., Kahan, D., and Lehel, S. (2008), *Market-oriented agricultural infrastructure: appraisal of public-private partnerships*, FAO Agricultural Management, Marketing, and Finance Occasional Paper No. 23, <ftp://ftp.fao.org/docrep/fao/011/i0465e/i0465e00.pdf>.
- WB (2015), *World Development Indicators*, <http://data.worldbank.org/country/ukraine> accessed in April 2015.

- WB (2014a), *Connecting to Compete 2014: Trade Logistics in the Global Economy*, Washington DC: World Bank, http://d21a6b425f3bbaf58824-9ec594b5f9dc5376fe36450505ae1164.r12.cf2.rackcdn.com/LPI_Report_2014.pdf.
- WB (2014b), *Simplified Regulations Unleash Ukraine's Agricultural Potential*, <https://www.wbginvestmentclimate.org/advisory-services/investment-generation/agribusiness/ukraine-simplified-regulations-unleash-agricultural-potential.cfm>.
- WB (2014c), *Ukraine – Opportunities and challenges for private sector development*, World Bank and International Finance Corporation.
- WB (2013), *Implementation Completion and Results Report on a Loan in the Amount Of USD 195.13 Million to Ukraine for a Rural Land Titling and Cadastre Development Project*. Washington DC, World Bank, http://www-wds.worldbank.org/external/default/WDSContentServer/WDSP/IB/2013/11/06/000442464_20131106103928/Rendered/PDF/ICR27670P035770C0disclosed011040130.pdf.
- WB (2012), *In Search of Opportunities: How a More Mobile Workforce Can Propel Ukraine's Prosperity*, Washington DC: World Bank, <https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/12268/NonAsciiFileName0.pdf?sequence=1>.
- WB (2011), "Ukraine Economic Update", 21 June, World Bank, Washington, DC, www.flightglobal.com/articles/2010/05/29/342577/rossiya-an-148-is-costly-and-needs-bettersupport.html.
- WB (2008), *Ukraine: Country Review*, In Sutton *et al.* (eds.), *Integrating Environment into Agriculture and Forestry Progress and Prospects in Eastern Europe and Central Asia*, Washington DC: World Bank, <http://www.worldbank.org/eca/pubs/envint/Volume%20II/English/Review%20UKR-final.pdf>.
- WB (2007), *Integrating Environment into Agriculture and Forestry Progress and Prospects in Eastern Europe and Central Asia*, Washington DC: World Bank.
- World Economic Forum (2013), *Strategic Infrastructure Steps to Prepare and Accelerate Public-Private Partnerships*. Geneva: World Economic Forum, http://www3.weforum.org/docs/AF13/WEF_AF13_Strategic_Infrastructure_Initiative.pdf.

www.oecd.org/globalrelations/eurasia.htm

Проект співфінансується
Європейським Союзом

